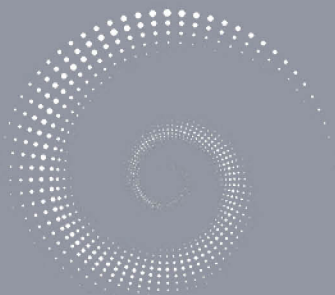

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 13

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ιανουάριος 2023

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
WATCH.GR

Άρθρο 13

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.
2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.
3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.
4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.
5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αιμιλιανίδης Α., *Ατομικά δικαιώματα και εσωτερικό δίκαιο της Εκκλησίας*, Νομοκανονικά 1/2015· ο ίδιος, *Religious Freedom in the European Union: The application of the European Convention on Human Rights in the European Union*, Peeters, 2011· Αλιβιζάτος Α., *Επιβαλλόμενοι τροποποιήσεις των δύο πρώτων άρθρων του Συντάγματος σε Εράνιον Προς Γεώργιον Σ. Μαριδάκην*, τ. Γ', 1964· Αλιβιζάτος Ν., *Αντιρρησίες συνείδησης και στρατιωτική θητεία*, ΝοΒ 36/1988· ο ίδιος, «Μεταξύ κοινοτισμού και ισότητας ή για τη θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων» σε *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη*, Κριτική, 2008· Αναγνώστου Δ., *Επιχειρήματα απλής λογικής*, ΤοΣ 26/2000· Ανθόπουλος Χ., *Το πρόβλημα της συνταγματικότητας της κοινωνικής θητείας*, Υπερ 1993· Ανδρουλάκης Ν., *Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του*, ΝοΒ 34/1986· Ανδρουτσόπουλος Γ., *Η άρνηση μετάγγισης αίματος από τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά»*. Ένα ζήτημα θρησκευτικής ελευθερίας, Νομοκανονικά 2/2008· ο ίδιος, *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, Α. Σάκκουλα, 2010· ο ίδιος, *Οι ανεξάρτητες αρχές για ζητήματα θρησκείας*, Σάκκουλα, 2018· ο ίδιος, *Η θρησκευτική ελευθερία στον καιρό της πανδημίας*, Νομοκανονικά 2/2020· Αποστολάκης Γ., *Οι προϋποθέσεις ιδρύσεως ναών και ευκτηρίων οίκων ετεροδόξων και ετεροθρήσκων κατά τη νομολογία*, Αρμ 56/2002· Αργυρόπουλος Χ., «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και

η υποχρέωση δήλωσης του θρησκευόμενου σε δημόσια έγγραφα» σε *Δικανικοί Διάλογοι IV. Η θρησκευτική ελευθερία*, Eunomia, 1997· Βασιλογιάννης Φ., *Σχέσεις κράτους και εκκλησίας σύμφωνα με το Σύνταγμα 1975/1986 (Γενικές παρατηρήσεις)*, ΕφΔΔ 1/1988· ο ίδιος, *Η αντίρρηση συνείδησης από συνταγματική άποψη. Ερμηνευτικά προβλήματα και πολιτικές επιπτώσεις της νομικής προβληματικής*, ΔκΠ 17/1989· Βενιζέλος Ε., *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες*, Παρατηρητής, 2000· ο ίδιος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας με ή χωρίς την αναθεώρηση του Συντάγματος*, Νομοκανονικά 1/2017· Βλάχος Α., *Η ανάγκη της καταργήσεως του όρκου*, ΝοΒ 19/1971· Βούρος Ν., *Επικρατούσα και γνωστή θρησκεία*, ΕΕΝ 21/1954· Γιαγκαζόγλου Σ., *Απαλλαγές στο μάθημα των θρησκευτικών και η ανάγκη νέας ρύθμισης του ζητήματος*, Νομοκανονικά 1/2013· Γιαννόπουλος Γ., *Ποια η συνταγματικώς προστατευόμενη έννοια της γνωστής θρησκείας. Διάκρισης τούτης από αιρέσεως*, ΝοΒ 17/1969· Δερβιτσιώτης Α., *Η ίδρυση ναού ως συνιστώσα της θρησκευτικής ελευθερίας*, Π. Σάκκουλα, 2010· Δεσποτόπουλος Κ. *Περί όρκου*, ΝΔικ 18/1962· Δημαράς Ν., *Η αντισυνταγματικότητα του θρησκευτικού όρκου*, Δίκη 31/2000· Δημούλης Δ., *Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού σε Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κριτική, 1999· Καϊδατζής Α., *Το καθεστώς ανέγερσης ναών και ευκτήριων οίκων μεταξύ δικαστικού ελέγχου και νομοθετικής πολιτικής*, ΕφημΔΔ 2010· Καράκωστας Β., *Τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων. Ερμηνευτικές εμφάσεις και εντάσεις για τη θρησκευτική ελευθερία*, Δίκη 26/1995· Καραμήτρου Ζ., *Ο ν. 4301/2014 περί θρησκευτικών κοινοτήτων. Κριτική προσέγγιση*, Νομοκανονικά 1/2016· Κατράς Γ., *Προσηλυτισμός και Ιεραποστολή*, ΕλλΔνη 21/1980· Καστανάς Η., «Η θρησκευτική ελευθερία στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου-μεταξύ σεβασμού της ετερότητας και διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής» σε *Αντιπελάργηση. Τιμητικός Τόμος Ι.Μ. Κονιδάρη*, Σάκκουλα, 2018· Κονιδάρης Ι., *Ζητήματα θρησκευτικών διακρίσεων*, Υπερ 2/1992· ο ίδιος, *Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα*, ΤοΣ 26/2000· ο ίδιος, *Ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας σε Εκκλησιαστικά Άτακτα*, Α. Σάκκουλα, 2000· ο ίδιος, *Νομική θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά»*, Α. Σάκκουλα, 4^η, 2005· ο ίδιος, *Blood Transfusion and Religious Beliefs in the Greek Legal System* σε *Welfare of the Child and Beliefs of the Parents*, University of Nicosia Press, 2010· Κόρσος Δ., *Πρόσθετα τινά εις το ερώτημα περί του όρκου σε Τιμητικός Τόμος για τα 150 χρόνια του Αρείου Πάγου*, τ. ΙΙ, Α. Σάκκουλα, 2007· Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., *Ταυτότητες. Το αληθινό πρόσωπο της "προαιρετικότητας"*, ΤοΣ 26/2000· Κρεμπενιός Δ., *Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας επί εκκλησιαστικών ζητημάτων υπό το ισχύον Σύνταγμα*, Σάκκουλα, 2018· Κρίππας Γ., *Η συνταγματικότητα της απαλλαγής από την ένοπλον στρατιωτικήν θητείαν διά λόγους θρησκευτικών πεποιθήσεων*, ΕΕΝ 46/1979· ο ίδιος, *Επί της νομιμότητος της αποφάσεως της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα*, ΤοΣ 26/2000· ο ίδιος, *Η συνταγματική κατοχύρωσις των θρησκευτικών παρ' ημίν και εν τη αλλοδαπή*, Θεολογία 71/2000· Κρουσταλάκης Ε., *Η υποχρέωση ορκοδοσίας εκείνων που πρεσβεύουν τη χριστιανική θρησκεία ιδίως μετά το Σύνταγμα του 1975*, Δίκη 11/1980· Κτιστάκης Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Α. Σάκκουλα, 2004· Κυριαζόπουλος Κ., *Περιορισμοί στην*

ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, Σάκκουλα, 1999· Λοβέρδος Α., Προσηλυτισμός. Για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας, Α. Σάκκουλα, 1986· Λυκοβάρδη Κ., «Η αντίρρηση συνείδησης στη στρατιωτική θητεία: από τις ποινικές καταδίκες στην νομική ανοχή» σε *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα: 1953-2003 από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, Καστανιώτης, 2004· Μαγγανάς Α., *Οι γονείς μπορούν να απαγορεύσουν την απαραίτητη για το παιδί τους μετάγγιση αίματος λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων*, ΠοινΔνη 11/1998· Μαρίνος Α., *Η θρησκευτική ελευθερία*, 1972· ο ίδιος, *Η αλήθεια και η παραπληροφόρηση ως προς το μάθημα των θρησκευτικών*, ΕλλΔνη 36/1995· ο ίδιος, *Το θρήσκευμα και οι Ταυτότητες. Τι λένε οι νόμοι του κράτους*, ΤοΣ 26/2000· ο ίδιος, *Οι διακριτοί ρόλοι εκκλησίας και πολιτείας*, ΕΔΔΔ 52/2008· Μαρίνος Α./Τρωιάνος Σ., *Η ίδρυση ναών και ευκτηρίων οίκων ΑΕΚΔ 21/1966*· Μπούμης Π., *Η κατάργηση του όρκου*, Εκκλησία 87/2010· Νικολόπουλος Π., *Προβληματισμοί για την απόληψη του θρησκευόμενου από τις ταυτότητες*, ΤοΣ 27/2001· Ορφανουδάκης Σ., «Η ασφάλεια του κράτους και η άρνηση στράτευσης για λόγους συνείδησης» σε *Χαρμόσυνο Μάνεση*, τ. Ι, Σάκκουλα, 1994· Παπαγεωργίου Θ., *Το νομοθετικό καθεστώς και οι σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Κράτος. Δεδομένα και παρανοήσεις*, Νομοκανονικά 2/2017· Παπαγεωργίου Κ., *Ο Ν. 4031/2014 για την οργάνωση της νομικής μορφής των θρησκευτικών κοινοτήτων και την ίδρυση θρησκευτικών νομικών προσώπων. Μια κριτική προσέγγιση*, Αρμ 70/2016· Παπαδοπούλου Λ., *Περί του θρησκευόμενου των ταυτοτήτων*, ΤοΣ 26/2000· Παπαστάθης Χ., «Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία» σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Σάκκουλα, 2000· ο ίδιος, *Η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα σε Ορθόδοξη Εκκλησία και θρησκευόμενα στην Ελλάδα*, Επέκταση, 2006· Πουλής Γ., *Νομικές συνιστώσες του συστήματος ανέγερσης ναών και ευκτηρίων οίκων ετεροδόξων και ετεροθρήσκων*, ΠΛόγος 1/2001· ο ίδιος, *Η τροπή της συνειδήσεως ως κύρια συνιστώσα στο έγκλημα του προσηλυτισμού*, ΠοινΔικ 5/2002· ο ίδιος, *Το έγκλημα του προσηλυτισμού και η συνταγματική απαγόρευσή του*, Νομοκανονικά 1/2022· Πρίντζιπας Γ., *Ο δικονομικός όρκος (iuramentum assertorium) και η αντίθεσή του προς το Σύνταγμα*, Δίκη 11/1980· ο ίδιος, *Η αντισυνταγματικότης της προς ορκοδοσίαν υποχρέωσης του Ορθόδοξου χριστιανού*, Εκκλησία 57/1980· Προκόπιος [Μητροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου], *Νομική θεώρησης του θέματος της αναγραφής του θρησκευόμενου εις τα Δελτία των αστυνομικών ταυτοτήτων των Ελλήνων Πολιτών*, ΤοΣ 26/2000· Σαρμάς Ι., «Η ελευθερία ιδρύσεως ναών και ευκτηρίων οίκων» σε *Η θρησκευτική ελευθερία. Θεωρία και Πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, Eunomia, 1997· Σγουρίτσας Χ., *Η ελευθερία της λατρείας και οι συνταγματικοί περιορισμοί της*, ΕΕΝ 24/1954· Σιμιτσής Κ., *Αντίρρηση συνείδησης στη στρατιωτική θητεία. Η ανάδυση ενός δικαιώματος του ανθρώπου σε διεθνές επίπεδο*, ΔκΠ 17/1989· Σοϊλεντάκης Ν., «Συνοπτικές σκέψεις για τους αντιρρησίες συνειδήσεως και την εναλλακτική στρατιωτική θητεία» σε *Η θρησκευτική ελευθερία. Θεωρία και Πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, Eunomia· Σπυρόπουλος Φ., *Θρησκευτική ελευθερία. Ανέγερση ναών παλαιοημερολογιτών*, ΕΔΔΔ 35/1991· ο ίδιος, *Ο πολιτειακός έλεγχος των θρησκευτικών κανόνων*, Νομοκανονικά 2/2003· Σταθόπουλος Μ., «Θρησκευτική ελευθερία: ανθρώπινα δικαιώματα και Εκκλησία» σε *Μελέτες Ι*, Α. Σάκκουλα, 2007· Σταύρου

Σ., *Ο προσηλυτισμός και το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία*, ΠοινΧρ 43/1993· Σωτηρέλης Γ., *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση*. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία, Α. Σάκκουλα, 1993· ο ίδιος, *Η "ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προσκρούσεια κλίση της "επικρατούσας θρησκείας"*, ΝοΒ 43/1995· ο ίδιος, *Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας*, ΤοΣ 26/2000· Τρωιάνος Σ., *Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας σε Σύμμεικτα προς τιμήν Γεωργίου Μ. Παπαχατζή*, Α. Σάκκουλα, 1989· ο ίδιος, «*Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία*» σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Σάκκουλα, 2000· Φιλίππου Δ., *Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση ορκοδοσίας*, ΔτΑ 1/1999· Χαραλαμπίδης Α., *Η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης κατά την ΕΣΔΑ*, το *Σύνταγμα και τους νόμους*, ΔτΑ 21/2004· Χριστοφιλόπουλος Α., *Περί όρκου κληρικών*, ΕΕΑΝ 77/1957· Χριστοφορίδης Χ., *Προσηλυτισμός υπέρ της επικρατούσας θρησκείας*, ΕΛΛΔνη 22/1981· Χρυσόγονος Κ., *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία σε Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Σάκκουλα, 2000, σελ. 79.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Ιστορικό Πλαίσιο.....	5
II. Θεωρία και νομολογιακή πράξη.....	6
1. Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης.....	6
Α. Γενική θεώρηση	6
Β. Θρησκευτική συνείδηση με τη στενή έννοια.....	8
Γ. Εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων.....	9
Δ. Μη εξαναγκασμός σε πράξεις αντίθετες με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.....	11
Ε. Θρησκευτική ισότητα	11
ΣΤ. Το δικαίωμα συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς.....	13
Ζ. Το δικαίωμα στη θρησκευτική εκπαίδευση	14
2. Ελευθερία της λατρείας.....	18
Α. Γνωστή θρησκεία.....	18
Β. Λατρεία και ίδρυση τόπων λατρείας	19
3. Περιορισμοί.....	21
Α. Δημόσια τάξη και χρηστά ήθη	21
Β. Προσηλυτισμός.....	24
Γ. Εποπτεία της πολιτείας.....	28
Δ. Καθήκοντα έναντι του κράτους και συμμόρφωση με τους νόμους.....	28
Ε. Ορκοδοσία.....	31

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Το άρθρ. 1 παρ. 1 Σ. 1844 κατοχύρωνε την ανεξιθρησκεία με την έννοια της ανοχής κάθε άλλης γνωστής θρησκείας εκτός της Ορθόδοξης, διάταξη που διατηρήθηκε στα Σ. 1864 και 1911. Στο άρθρ. 1 παρ. 3 Σ. 1927 κατοχυρώνεται αντίθετα ρητά η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, διάταξη που υιοθετήθηκε και στο Σ. 1952, άρθρ. 2 παρ. 3-4. Το άρθρ. 13 παρ. 1 Σ. επαναλαμβάνει, και ενισχύει με πρόσθετη διάταξη, την κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, διαχωρίζοντας όμως για πρώτη φορά τη συνταγματική διάταξη περί επικρατούσας θρησκείας από τη συνταγματική διάταξη που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία, η οποία παρατίθεται πλέον αυτοτελώς. Η θρησκευτική ελευθερία, που περιλαμβάνει τόσο το δικαίωμα στη θρησκευτική συνείδηση, όσο και το δικαίωμα στη θρησκευτική λατρεία, διακρίνεται από την έννοια της ανεξιθρησκείας η οποία χαρακτηρίζεται από την ανοχή ή αδιαφορία της πολιτείας για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των πολιτών της ή εκείνων των πολιτών που δεν ανήκουν στην επίσημη θρησκεία¹. Η ανοχή στηρίζεται στο αξίωμα ότι το κράτος έχει έλεγχο επί των θρησκειών και κατά συνέπεια αποφασίζει, ως θέμα ευχέρειας, τον βαθμό στον οποίο η θρησκευτική ελευθερία χορηγείται ως θέμα άσκησης δημόσιας πολιτικής. Αντίθετα, το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, όντας θεμελιώδες δικαίωμα, συνιστά αξίωση και δικαίωμα έναντι του κράτους, το οποίο κατά συνέπεια δεν έχει διακριτική ευχέρεια κατά πόσο να το αποδώσει. Το κράτος δεν έχει δυνατότητα να υποχρεώσει τους κατοίκους του να προσαρμόσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με αυτές της πλειοψηφίας ή να προκαθορίσει ένα θρησκευτικό πρότυπο που πρέπει να τηρείται από τους πολίτες. Η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας συνεπάγεται επομένως την αναγνώριση όχι μόνο των αρνητικών πτυχών του δικαιώματος, αλλά και των θετικών υποχρεώσεων της πολιτείας να διασφαλίζει την αναγνώριση και προστασία του δικαιώματος. Φορέας του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας είναι κάθε πρόσωπο, ανεξαρτήτως αν είναι Έλληνας πολίτης ή αλλοδαπός.

Το άρθρο 13 Σ. δεν έχει το ίδιο λεκτικό όπως το αντίστοιχο άρθρο 9 ΕΣΔΑ το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Εντούτοις, το άρθρο 9 δέον όπως αποτελεί οδηγό για την ερμηνεία του άρθρου 13 Σ. Το άρθρο 9 παρ.1 ΕΣΔΑ κατοχυρώνει το δικαίωμα σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα περιλαμβάνει την ελευθερία μεταβολής του θρησκειύματος ή των πεποιθήσεων, καθώς και την ελευθερία της εκδήλωσης του θρησκειύματος ή των πεποιθήσεων, είτε δημόσια, είτε ιδιωτικά, της λατρείας, της διδασκαλίας, της ενάσκησης και της παρακολούθησης θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. Η ελευθερία εκδήλωσης του

¹ Χ. Παπαστάθης, «Η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα», σε *Ορθόδοξη Εκκλησία και θρησκειύματα στην Ελλάδα*, Επέκταση, 2006, σελ. 290 επ.

θρησκευματος ή των πεποιθήσεων υπόκειται, σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ.2 ΕΣΔΑ, μόνο στους περιορισμούς που προβλέπονται από τον νόμο και είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία, για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, την προστασία της δημόσιας τάξης, της υγείας ή των ηθών, ή για την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Κατά συνέπεια περιορισμοί στην άσκηση του δικαιώματος είναι ανεκτοί μόνο εφόσον: i) Στηρίζονται σε νόμο, ii) είναι αναγκαίοι για ένα θεμιτό σκοπό που ρητά προβλέπεται στο άρθρο 9 και iii) είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία στη βάση και της αρχής της αναλογικότητας².

- 4 Παρόμοιες διατάξεις που κατοχυρώνουν τη θρησκευτική ελευθερία συναντώνται και στα νομικά κείμενα του ΟΗΕ που διασφαλίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα. Το άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προβλέπει ότι κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, δικαίωμα που περιλαμβάνει την ελευθερία μεταβολής των θρησκευτικών πεποιθήσεων και θρησκευτικής έκφρασης. Ταυτόσημο είναι το περιεχόμενο του άρθρου 18 του Διεθνούς Συμφώνου Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων. Σε επίπεδο ΕΕ η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 της Χάρτας Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα η εφαρμογή του άρθ. 9 ΕΣΔΑ στην Ελλάδα έχει απασχολήσει ιδιαίτερος το ΕΔΔΑ, το οποίο έχει εκδώσει σειρά καταδικαστικών αποφάσεων σε βάρος της Ελλάδας.

II. ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΠΡΑΞΗ

1. Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης

A. Γενική θεώρηση

- 5 Το άρθ. 13 παρ. 1 Σ. προβλέπει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης με τη στενή έννοια είναι πρωτίστως θέμα ιδιωτικής συνείδησης και περιλαμβάνει τόσο το δικαίωμα να πρεσβεύει κάποιος οποιαδήποτε θρησκεία θέλει, όσο και το δικαίωμα να μην πρεσβεύει οποιαδήποτε θρησκεία, δηλαδή να είναι άθρησκος ή να μην πιστεύει στο θεό, δηλαδή να είναι άθεος. Περιλαμβάνει επίσης το δικαίωμα οποιουδήποτε προσώπου να μεταβάλει ανά πάσα στιγμή τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις με άλλες ή και να γίνει άθεος.

² A. Emilianides, *Religious Freedom in the European Union: The application of the European Convention on Human Rights in the European Union*, 2011· Γ. Κτιστάκης, *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, 2004· Η. Καστανάς, «Η θρησκευτική ελευθερία στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου- μεταξύ σεβασμού της ετερότητας και διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής», σε *Αντιπελάργηση. Τιμητικός Τόμος Ι.Μ. Κονιδάρη*, 2018, σελ. 205.

Ο τρόπος με τον οποίο είναι διατυπωμένο το άρθ. 13 παρ. 1 Σ. παρουσιάζει ερμηνευτικά προβλήματα καθ' ότι η έννοια της θρησκευτικής συνείδησης με τη στενή έννοια δεν περιλαμβάνει το δικαίωμα στην εξωτερίκευση της θρησκευτικής συνείδησης και είναι οπωσδήποτε πολύ στενότερη της έννοιας της θρησκευτικής ελευθερίας ως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 ΕΣΔΑ ή σε άλλα διεθνή κείμενα. Η θρησκευτική συνείδηση ως θέμα ιδιωτικό είναι απαραβίαστη και ανεπίδεκτη περιορισμών, εφόσον δεν νοείται κρατική παρέμβαση επί των μύχιων σκέψεων του προσώπου. Αντίθετα η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων υπόκειται εκ των πραγμάτων σε περιορισμούς.

Η γνώμη που γίνεται καθολικά αποδεκτή στη θεωρία είναι πως η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης, ως συστατικό στοιχείο της αξίας του ανθρώπου που συνιστά πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας δυνάμει του άρθ. 2 παρ. 1 Σ., θα πρέπει να τυγχάνει ερμηνείας συνδυαστικά με άλλα συνταγματικά άρθρα, ώστε να μην αφήνεται ακατοχύρωτη η ελευθερία της συνείδησης εν γένει. Η ελευθερία της συνείδησης θεωρείται επομένως ότι εμπερικλείει όχι μόνο το δικαίωμα της θρησκευτικής συνείδησης με στενή έννοια, αλλά και το δικαίωμα εκδήλωσης και διακήρυξης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας, το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, και το δικαίωμα καθενός να αποκρούει οποιαδήποτε ενέργεια έρχεται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις³.

Η διεύρυνση αυτή της έννοιας της θρησκευτικής συνείδησης είναι αναγκαία ώστε να τύχει πληρέστερης προστασίας το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία κατά τρόπο που να αντιστοιχεί στην προστασία που παρέχεται από το άρθ. 9 ΕΣΔΑ. Πλην όμως το δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων και οι επιμέρους πτυχές του, όπως το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι ή το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να είναι απαραβίαστο. Απαρβίαστη είναι μόνο η ενδιάθετη, μύχια πεποίθηση του ανθρώπου και όχι η εξωτερίκευση αυτής, η οποία υπόκειται σε εύλογους περιορισμούς. Οι σκέψεις των ανθρώπων δεν υπόκεινται σε περιορισμούς, ενώ οι εκδηλώσεις των σκέψεων υπόκεινται. Ένα πρόσωπο μπορεί να επιλέξει να πιστεύει σε θρησκεία που δεν είναι «γνωστή» κατά τη συνταγματική έννοια χωρίς να υπόκειται σε περιορισμούς. Αν όμως εκδηλώνει την πίστη του, γραπτώς ή προφορικώς, με τρόπο που προσκρούει στη δημόσια τάξη, η εκδήλωση αυτή μπορεί να περιοριστεί και δεν είναι απαραβίαστη.

³ Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, τ. Α, 1954, σελ. 67 επ.· Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα*, 2012, σελ. 378 επ.· Ι. Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, 2020, σελ. 71 επ.· Σ. Τρωιάνος, «Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία», σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, 2000, σελ. 7 επ.

- 9 Θα μπορούσε επομένως να υποστηριχθεί ότι η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, υπάγεται κατά νομική ακριβολογία στο άρθ. 13 παρ. 2 Σ. που αναφέρει ότι κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και ότι τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων και τον περιορισμό ότι δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Αν και οι επιμέρους μορφές εκδήλωσης της θρησκευτικής ελευθερίας δεν υπάγονται στην έννοια της λατρείας με τη στενή έννοια, και μεγάλο τμήμα του εδ. 2 του άρθ. 13 παρ. 2 αναφέρεται στα δικαιώματα των θρησκευτικών οργανισμών και όχι στα δικαιώματα των πιστών, πάντως μεθοδολογικά αντίστοιχοι περιορισμοί εφαρμόζονται ως προς το δικαίωμα άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας, ενώ το απαραβίαστο δεν μπορεί παρά να απευθύνεται στη θρησκευτική συνείδηση με τη στενή έννοια.

B. Θρησκευτική συνείδηση με τη στενή έννοια

- 10 Το δικαίωμα του ανθρώπου να πρεσβεύει οποιαδήποτε θρησκεία ή δόγμα επιθυμεί ή καμιά θρησκεία συνιστά τον πυρήνα του δικαιώματος στη θρησκευτική συνείδηση και είναι ανεπίδεκτο περιορισμών. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία μεταβολής των θρησκευτικών πεποιθήσεων και μάλιστα ανεξαρτήτως συχνότητας ή κατεύθυνσης⁴. Το ερώτημα κατά πόσο αποκτήθηκε η ιδιότητα του μέλους ενός θρησκέυματος εξαρτάται από το εσωτερικό δίκαιο του θρησκέυματος αυτού και όχι από το πολιτειακό δίκαιο. Επομένως, αν και ένα θρήσκειο μπορεί να επιβάλει προϋποθέσεις, σύμφωνα με το εσωτερικό του δίκαιο, για την εισδοχή προσώπου σε ένα θρήσκειο, δεν είναι επιτρεπτή η επιβολή αντίστοιχων προϋποθέσεων από την πολιτεία. Η αποβολή της ιδιότητας του μέλους θρησκευτικής κοινότητας πάντως δεν μπορεί να εξαρτάται μόνο από τις αποφάσεις του θρησκευτικού οργανισμού καθότι ουδείς νοείται να είναι μέλος θρησκευτικής κοινότητας χωρίς να το επιθυμεί. Κατά συνέπεια η αποχώρηση μέλους από την Ορθόδοξη Εκκλησία μπορεί να επέλθει όχι μόνο με αφορισμό, αλλά και με την άσκηση του δικαιώματος του προσώπου να μεταβάλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.
- 11 Αν και οι λόγοι για τους οποίους αποφασίστηκε η μεταβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι καταρχήν αδιάφοροι, εντούτοις σύμφωνα με την κρατούσα άποψη η πολιτεία δύναται να εξετάσει τη βασιμότητα του ισχυρισμού ότι πρόσωπο μετέβαλε τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και ότι η μεταβολή δεν έγινε ευκαιριακά και κατά προσποίηση, όταν η μεταβολή παράγει έννομες συνέπειες, όπως, ενδεικτικώς, στην περίπτωση προσώπων που επικαλούνται τη μεταβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων για θεμελίωση των προϋποθέσεων για κτήση της ιδιότητας του πρόσφυγα ή

⁴ Α. Μαρίνος, *Η Θρησκευτική Ελευθερία*, 1972, σελ. 102 επ.· Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα. Ατομικές Ελευθερίες*, τ. Α΄, 1982, σελ. 251 επ.

των αντιρρησιών συνείδησης ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, προσώπων που υπάρχει ισχυρισμός ότι τέλεσαν εικονικό γάμο. Η ερμηνευτική αυτή εκδοχή οπωσδήποτε θέτει φραγμούς στην απεριόριστη άσκηση του δικαιώματος στη θρησκευτική συνείδηση και έχει ως δικαιολογητική βάση ότι ο περιορισμός τίθεται μόνο αναφορικά με την εκδήλωση του δικαιώματος, όταν ο ενδιαφερόμενος επικαλείται τη μεταβολή προκειμένου να επέλθουν συγκεκριμένες έννομες συνέπειες, για τις οποίες υπάρχει έντονο πολιτειακό ενδιαφέρον⁵.

Γ. Εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων

Ο κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να εκδηλώνει και να διακηρύσσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις γραπτώς ή προφορικώς, ατομικώς ή ομαδικώς. Ένα πρόσωπο δύναται να εκδηλώσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις δημόσια και να αποπειραθεί να πείσει άλλους, μέσω διδασκαλίας, να μεταβάλουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Δύναται επίσης να γράψει, εκδώσει και διαδώσει έγγραφα ή δημοσιεύσεις με σκοπό την εκδήλωση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων και δύναται να διδάξει τις πεποιθήσεις αυτές σε άλλους και να τους εκπαιδεύσει ή να διορίσει ή εκλέξει θρησκευτικούς ηγέτες. Το δικαίωμα μπορεί να περιοριστεί αν αυτό είναι απολύτως αναγκαίο, όπως για σκοπούς δημόσιας τάξης ή σε περίπτωση που συντελείται το αδίκημα του προσπλυτισμού, και νοουμένου ότι τηρείται η αρχή της αναλογικότητας. Το δικαίωμα περιλαμβάνει επίσης την αρνητική όψη του δικαιώματος, δηλαδή το δικαίωμα εκάστου να μην εκδηλώνει και να αποκαλύπτει την θρησκεία του και κατ' επέκταση να αποσιωπά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή την ανυπαρξία τέτοιων πεποιθήσεων. Κατά συνέπεια τα δημόσια έγγραφα δεν πρέπει καταρχήν να αποκαλύπτουν τη θρησκεία ενός προσώπου. Υποχρέωση αποκάλυψης του θρησκευτικού θα μπορούσε να υπάρξει εάν αυτό συναρτάται με την παραγωγή συγκεκριμένων έννομων συνεπειών ή εάν γίνεται για στατιστικούς σκοπούς, αλλά τηρουμένης πάντα της αρχής της αναλογικότητας, δηλαδή νοουμένου ότι η δήλωση γίνεται υπό καθεστώς εμπιστευτικότητας και δεν δημοσιοποιείται σε βαθμό που δεν είναι απολύτως αναγκαίο.

Το ζήτημα της μη αναγραφής του θρησκευτικού σε κρατικά έγγραφα, και ιδιαίτερα στα δελτία ταυτότητας, αποδείχθηκε απροσδόκητα διχαστικό για την ελληνική κοινωνία. Υποστηρίχθηκαν τρεις διακριτές απόψεις, της υποχρεωτικότητας, της προαιρετικότητας και της αντισυνταγματικότητας της αναγραφής του θρησκευτικού στις ταυτότητες. Οι δυο πρώτες απόψεις συμφωνούν ότι η μη αναγραφή του θρησκευτικού στις ταυτότητες συνιστά προσβολή της θρησκευτικής συνείδησης που κατοχυρώνεται με το άρθρ. 13 Σ., εφόσον το πρόσωπο αδυνατεί να γνωστοποιήσει το θρήσκευμά του

⁵ ΑΠ 483/1959· Γ. Ανδρουτσόπουλος, *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, 2010, σελ. 157-158.

και καθίσταται δυσχερής η απόδειξη της ιδιότητάς του ως μέλους συγκεκριμένης θρησκευτικής κοινότητας. Υποστηρίχθηκε δηλαδή ότι το άρθρ. 13 Σ. κατοχυρώνει δικαίωμα γνωστοποίησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων μέσω δημοσίων εγγράφων⁶. Προτάθηκε ως ενδιάμεση λύση ότι η αναλογικότητα επιτυγχάνεται μέσα από την προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος, εφόσον αυτή επιτρέπει σε αυτούς που το επιθυμούν να δηλώνουν ρητά την ένταξή τους σε μια θρησκευτική κοινότητα και σε όσους δεν το επιθυμούν να το αποσιωπούν⁷.

- 14 Η αντίθετη άποψη υποδεικνύει ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούν καταρχήν ιδιωτικό στοιχείο και κατ' επέκταση ακόμα και η προαιρετική αναγραφή σε δημόσια έγγραφα αντίκειται στο άρθρο 13 Σ., εφόσον θέτει τον πολίτη έναντι διλήμματος να επιλέξει τη μη αναγραφή και με τον τρόπο αυτό να εμφανίζεται ως άθρησκος ή άθεος, αποκαλύπτοντας εμμέσως τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις παρά τη θέλησή του⁸. Η ταυτότητα όμως αποτελεί κρατικό έγγραφο που αποσκοπεί στην επιβεβαίωση συγκεκριμένων στοιχείων του κατόχου της και όχι στη δήλωση αχρείαστων στοιχείων τα οποία θα μπορούσε να οδηγήσουν σε διάκριση των πολιτών λόγω θρησκειώματος⁹. Δεν θα μπορούσε ένας πολίτης να ζητήσει να αναγράφεται στην ταυτότητα το πολιτικό του κόμμα ή η ποδοσφαιρική του ομάδα κατ' επίκληση της ελευθερίας έκφρασης και αντίστοιχα δεν έχει και δικαίωμα να απαιτεί όπως αναγράφεται σε αυτή το θρησκευμά του, έστω και προαιρετικά. Δεν συμβιβάζεται επομένως με την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας η άνευ ουσιαστικού λόγου διάκριση μεταξύ πολιτών που επιλέγουν να δηλώνουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και πολιτών που δεν το επιλέγουν, στην οποία οδηγεί η προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος στις ταυτότητες. Με

⁶ Α. Μαρίνος, *Το θρήσκευμα και οι Ταυτότητες. Τι λένε οι νόμοι του κράτους*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 830· Π. Νικολόπουλος, *Προβληματισμοί για την απόλειψη του θρησκειώματος από τις ταυτότητες*, ΤοΣ 27/2001, σελ. 1015· Προκόπιος [Μητροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου], *Νομική θεώρησης του θέματος της αναγραφής του θρησκειώματος εις τα Δελτία των αστυνομικών ταυτοτήτων των Ελλήνων Πολιτών*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 834· Γ. Κρίππας, *Επί της νομιμότητας της αποφάσεως της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 896· Γ. Μεταλληνός, *Περί των νέων ταυτοτήτων*, Χριστιανός 32/1993, σελ. 58.

⁷ Σ. Τρωιάνος/Γ. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, 2003, σελ. 94 επ.

⁸ Α. Μάνεσης, *Αντισυνταγματική και η προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος. Συνέντευξη στον Δ. Μητρόπουλο*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 804· Γ. Σωτηρέλης, *Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 886· Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, *Ταυτότητες: Το αληθινό πρόσωπο της "προαιρετικότητας"*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 876· Χ. Αργυρόπουλος, «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση δήλωσης του θρησκειώματος σε δημόσια έγγραφα», σε *Δικανικοί Διάλογοι IV. Η θρησκευτική ελευθερία*, 1997, σελ. 21· Δ. Αναγνώστου, *Επιχειρήματα απλής λογικής*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 892· Α. Μανιτάκης, *Ταυτότητες και ρατσισμός εθνικο-θρησκευτικός*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 866.

⁹ Ι. Κονιδάρης, *Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 881· Α. Παπαδοπούλου, *Περί του θρησκειώματος των ταυτοτήτων*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 675.

την ορθότερη αυτή άποψη συνέκλινε και η νομολογία του ΣτΕ, που έκρινε ότι και στην περίπτωση της προαιρετικής αναγραφής του θρησκειύματος στις ταυτότητες είναι αντισυνταγματική, διότι από την απουσία δηλώσεως τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η έλλειψη θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁰.

Δ. Μη εξαναγκασμός σε πράξεις αντίθετες με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις

Ο κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται σε πράξεις ή παραλείψεις 15 αντίθετες με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Απαγορεύεται συνεπώς τόσο ο εξαναγκασμός σε ενέργεια που απαγορεύεται, όσο και η παρακώλυση συμπεριφοράς που επιβάλλεται από συγκεκριμένη θρησκεία. Για τον λόγο αυτό δεν επιτρέπεται να υποχρεωθούν οι αλλόθρησκοι ή αλλόδοξοι μαθητές να παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών ή να λάβουν μέρος στην πρωινή προσευχή ή σε υποχρεωτικό εκκλησιασμό. Συναφείς με την προβληματική του εξαναγκασμού σε πράξεις αντίθετες με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι οι περιπτώσεις των αντιρρησιών συνείδησης και της ορκοδοσίας που θα εξεταστούν σε χωριστή ενότητα κατωτέρω.

Ε. Θρησκευτική ισότητα

Η αρχή της ισότητας που κατοχυρώνεται με γενικό τρόπο στο άρθρ. 4 Σ. κατοχυρώ- 16 νεται ως τμήμα και της θρησκευτικής ελευθερίας κατά τρόπο ώστε έκαστος να έχει δικαίωμα να τυγχάνει ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η θρησκεία δεν αποτελεί συνεπώς θεμιτό κριτήριο διάκρισης κατά την αναγνώριση, στέρψη ή περιορισμό δικαιωμάτων, και διαφοροποιήσεις επιτρέπονται μόνο όταν η φύση του δικαιώματος το καθιστά εύλογο ή και αναγκαίο. Το ΣτΕ έχει κρίνει ως αντίθετη προς το Σ. την απαγόρευση διορισμού αλλοθρήσκων ή αλλοδόξων στη μέση εκπαίδευση¹¹, καθώς και την απαγόρευση σε μη ορθόδοξο χριστιανό να σπουδάσει ορθόδοξη θεολογία στο Πανεπιστήμιο¹².

Η αρχή της θρησκευτικής ισότητας δεν αφορά μόνο τα φυσικά πρόσωπα, αλλά και τα 17 ίδια τα θρησκειύματα. Συνεπώς, τηρουμένων εύλογων διακρίσεων όλα τα θρησκειύματα είναι ίσα ενώπιον του νόμου και καμιά νομοθετική, εκτελεστική ή διοικητική πράξη δεν δύναται να προβαίνει σε δυσμενή διάκριση σε βάρος οποιουδήποτε θρησκειύματος ή θρησκευτικού οργανισμού. Ως θέμα αρχής δεν πρέπει επομένως

¹⁰ ΣτΕ ΟΛ 2281/2001, ΣτΕ 3204/2014. Σοφιανόπουλος κ.ά. κατά Ελλάδος, ΕΔΔΑ 12.12.2002. Βλ. και Ι. Δρόσο, Σχόλιο στην απόφαση υπ' αριθμ. 2281/2001 Ολομ. ΣτΕ, Νομοκανονικά 1/2002, σελ. 214. Γ. Κτιστάκης, Σχόλιο στην απόφαση Σοφιανόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδος της 12.12.2002 Ε.Δ.Δ.Α., ΝοΒ 51/2003, σελ. 806.

¹¹ ΣτΕ 3533/1986.

¹² ΣτΕ 194/1987.

να υπάρχει οποιαδήποτε διάκριση μεταξύ των παραδοσιακών θρησκειών και νέων θρησκειών ή μειονοτικών θρησκειών, εκτός αν η διάκριση είναι αναγκαία και πάντως όχι αυθαίρετη. Είναι πάντως επιτρεπτή η διάκριση προκειμένου περί θρησκευάματος που δεν εντάσσεται στην έννοια της γνωστής θρησκείας, όρος που προβλέπεται ρητά στο άρθ. 13 παρ. 2 Σ.

- 18 Το άρθ. 13 παρ. 1 εδ. Β΄ Σ. περιλαμβάνει και ειδική διάταξη σύμφωνα με την οποία η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. Η διάταξη αυτή, η οποία δεν υπόκειται σε αναθεώρηση σύμφωνα με το άρθ. 110 παρ. 1 Σ., αφορά σε όλα ανεξαιρέτως τα δικαιώματα. Η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω, μεταξύ άλλων, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, συναντάται και στο άρθ. 14 ΕΣΔΑ, αλλά και στο ευρωπαϊκό δίκαιο. Ειδική αναφορά αξίζει όμως να γίνει στην Οδηγία 2009/78/ΕΚ του του Συμβουλίου της 27.11.2000, η οποία ενσωματώθηκε στο ελληνικό δίκαιο με τον ν. 3304/2005 και αφορά στην απαγόρευση των διακρίσεων στον τομέα της εργασίας και της απασχόλησης. Η Οδηγία απαγορεύει γενικά τις διακρίσεις και τη διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, εκτός όταν λόγω της φύσης των συγκεκριμένων επαγγελματικών δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου διεξάγονται αυτές, ένα χαρακτηριστικό αποτελεί ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση, εφόσον ο στόχος είναι θεμιτός και η προϋπόθεση ανάλογη.
- 19 Στο άρθρο 7 της Οδηγίας προστέθηκε εξαίρεση για την περίπτωση επαγγελματικών δραστηριοτήτων των εκκλησιών ή άλλων δημοσίων ή ιδιωτικών ενώσεων, η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις. Στις περιπτώσεις αυτές η διαφορετική μεταχείριση που εδράζεται στο θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις ενός προσώπου δεν συνιστά δυσμενή διάκριση, όταν λόγω της φύσης των εν λόγω δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου ασκούνται, η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις αποτελούν επαγγελματική απαίτηση ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη λαμβάνοντας υπόψη τη δεοντολογία της οργάνωσης¹³. Με την προαναφερόμενη παρέκκλιση κατοχυρώθηκε επομένως η δυνατότητα της εκκλησίας να αρνείται να χειροτονήσει, και κατ' επέκταση προσλάβει ως εργοδοτούμενους, γυναίκες κληρικούς, αλλά δεν κατοχυρώνεται, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, παρόμοια δυνατότητα κατά την επιλογή λαϊκών υπαλλήλων που δεν ασκούν θρησκευτικά καθήκοντα. Κατά συνέπεια η προστασία του εσωτερικού θρησκευτικού δικαίου τυγχάνει εν προκειμένω προστασίας μόνο στον βαθμό που τα προστατευόμενα δικαιώματα αφορούν σε στενό πυρήνα

¹³ Υπόθεση C-414/16, *Egenberger v. Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V EU*, C-2018: 257.

του κανονικού δικαίου και η εξαίρεση από την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων κρίνεται υπό τις περιστάσεις ως εύλογη ή και απολύτως απαραίτητη¹⁴.

ΣΤ. Το δικαίωμα συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς

Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς κατοχυρώνεται αυτοτελώς στο άρθ. 13 Σ. προς όφελος τόσο των Ελλήνων πολιτών όσο και των αλλοδαπών. Είναι από την άποψη αυτή ευρύτερο του δικαιώματος που κατοχυρώνεται με το άρθ. 12 Σ. προς όφελος των Ελλήνων πολιτών. Η Εκκλησία της Ελλάδας, οι οργανωτικές μονάδες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και οι ισραηλιτικές κοινότητες συνιστούν ΝΠΔΔ, ενώ η σύσταση, η λειτουργία και ο έλεγχος των λοιπών θρησκευτικών κοινοτήτων διέπονται από τις διατάξεις του ν. 4301/2014 για τα *Θρησκευτικά και Εκκλησιαστικά Νομικά Πρόσωπα*¹⁵. Η νομοθετική θέσπιση πάντως απαίτησης για ένα δυσανάλογα υψηλό αριθμό 300 τουλάχιστον μελών μονίμως εγκατεστημένων στην ίδια γεωγραφική περιοχή για τη σύσταση θρησκευτικού νομικού προσώπου, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως αντίθετη προς την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας, εφόσον είναι δυνατόν να δημιουργήσει ανυπέρβλητες δυσκολίες εγγραφής θρησκευτικών μειονοτήτων ως νομικών προσώπων.

Το άρθρο 13 Σ. θα πρέπει επομένως να τυχάνει ερμηνείας σε συνάρτηση με το άρθ. 11 ΕΣΔΑ και διασφαλίζει, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα κάθε προσώπου στην ελευθερία συνάθροισης με άλλους, περιλαμβανομένου του δικαιώματος ίδρυσης και συμμετοχής σε θρησκευτικούς οργανισμούς. Κανένα πρόσωπο δεν μπορεί να υποχρεωθεί να ενταχθεί σε θρησκευτικό οργανισμό ή να συνεχίσει να είναι μέλος του. Το δικαίωμα του πιστού περιλαμβάνει την απαίτηση ότι η θρησκευτική του κοινότητα θα έχει δικαίωμα να δραστηριοποιείται ειρηνικά και χωρίς αυθαίρετες κρατικές επεμβάσεις. Η αναγνώριση επομένως αυτονομίας στις θρησκευτικές κοινότητες είναι απαραίτητη ώστε να διασφαλιστεί ο πλουραλισμός.

Το άρθ. 13 παρ. 1-2 του Συντάγματος κατοχυρώνει επομένως την οργανωτική δομή μιας θρησκευτικής κοινότητας και το δικαίωμα αυτοδιοίκησης¹⁶. Αυτή περιλαμβάνει το δικαίωμα διοίκησης των θρησκευτικών κοινοτήτων σύμφωνα με τους εσωτερικούς ιδιαίτερους κανόνες τους. Ένα νομικό πρόσωπο που συνιστά γνωστή θρησκεία έχει επομένως τη δυνατότητα άσκησης των δικαιωμάτων θρησκευτικής ελευθερίας και ιδιαίτερα το δικαίωμα έκφρασης των θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Το δικαίωμα

¹⁴ R. Ahdar & I. Leigh, *Religious Freedom in the Liberal State*, 2005, σελ. 305 επ.

¹⁵ Ζ. Καραμήτρου, *Ο ν. 4301/2014 περί θρησκευτικών κοινοτήτων. Κριτική προσέγγιση*, Νομοκανονικά 1/2016, σελ. 43· Κ. Παπαγεωργίου, *Ο Ν. 4031/2014 για την οργάνωση της νομικής μορφής των θρησκευτικών κοινοτήτων και την ίδρυση θρησκευτικών νομικών προσώπων. Μια κριτική προσέγγιση*, Αρμ 70/2016, σελ. 573.

¹⁶ *Hasan and Chaush κατά Βουλγαρίας*, ΕΔΔΑ 26.10.2000.

του ίδιου του θρησκευτικού οργανισμού στη θρησκευτική ελευθερία είναι συμπληρωματικό του ατομικού δικαιώματος του μέλους του θρησκευτικού οργανισμού στη θρησκευτική ελευθερία και διασφαλίζει ότι δεν μπορεί να υπάρξει δυσμενής διάκριση μεταξύ θρησκειών. Η πραγματική θρησκευτική ισότητα προϋποθέτει τη χωριστή ύπαρξη δικαιωμάτων προς όφελος του θρησκευτικού οργανισμού, επιπρόσθετα προς τα δικαιώματα των μελών του.

- 23** Το δικαίωμα στη συνάθροιση μπορεί πάντως να τύχει περιορισμού. Στην απόφαση του Συνδικάτου του Καλού Σαμαρείτη το ρουμάνικο δικαστήριο είχε απορρίψει την αίτηση κληρικών και λαϊκών που δραστηριοποιούνται στη Μητρόπολη της Ολτενίας, που υπάγεται στη Ρουμανική Ορθόδοξη Εκκλησία, για ίδρυση συντεχνίας. Το 3^ο τμήμα ΕΔΔΑ αποφάσισε ότι υπήρξε παραβίαση του δικαιώματος σύστασης συντεχνιών που κατοχυρώνεται στο άρθ. 11 ΕΣΔΑ. Έγινε έφεση στο Τμήμα Ευρείας Συνθέσεως ΕΔΔΑ το οποίο αποφάσισε ότι τα μέλη του κλήρου δεν εξαιρούνται από την προστασία που παρέχει το άρθ. 11 ΕΣΔΑ, ούτε και μπορούσε να γίνει δεκτό το αιτιολογικό ότι αυτά εξαιρούνται διότι επιτελούν τα καθήκοντα τους υπό την εξουσία του Επισκόπου και κατά συνέπεια πέραν των ορίων που θέτει το εργατικό δίκαιο.
- 24** Κατά συνέπεια κρίθηκε πως τα καθήκοντα των μελών του κλήρου εντάσσονται μέσα στα συνήθη χαρακτηριστικά μιας συμβατικής σχέσης εργοδότησης και τούτο παρά το γεγονός ότι είναι αναντίλεκτο πως ένα τμήμα της εργασίας τους είναι η επιδίωξη πνευματικών σκοπών, τα οποία επιτελούνται μέσα στην εκκλησία η οποία απολαμβάνει κάποιας αυτονομίας. Εντούτοις, με δεδομένο ότι σκοπός της συντεχνίας ήταν η διασφάλιση των δικαιωμάτων των μελών της και η διεκδίκηση περισσότερων δικαιωμάτων ανταγωνισμού, ελευθερίας έκφρασης, συμμετοχής στην Ιερά Σύνοδο και ελέγχου των οικονομικών καταστάσεων, υπήρξε εν προκειμένω εύλογο για τις ρουμανικές αρχές να περιορίσουν το δικαίωμα εγγραφής συντεχνίας ώστε να διασφαλίσουν την αυτονομία της ρουμανικής Ορθόδοξης εκκλησίας για την οποία η εγγραφή της συντεχνίας συνιστούσε κίνδυνο. Η άρνηση εγγραφής δεν κινήθηκε πέραν από το πεδίο διακριτικής ευχέρειας του ρουμανικού κράτους, ούτε και παραβίασε την υποχρέωσή του για ουδετερότητα και, κατά συνέπεια, δεν παραβίαζε την αρχή της αναλογικότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία¹⁷.

Z. Το δικαίωμα στη θρησκευτική εκπαίδευση

- 25** Το δικαίωμα στη θρησκευτική εκπαίδευση περιλαμβάνει τόσο το δικαίωμα ανατροφής και μορφώσεως των ανηλίκων, όσο και το δικαίωμα σύστασης και λειτουργίας θρη-

¹⁷ *Syndicatul Pastorum cel Bun κατά Ρουμανίας*, ΕΔΔΑ 9.7.2013.

σκευτικών εκπαιδευτηρίων¹⁸. Το δικαίωμα επιλογής θρησκειώματος και θρησκευτικής εκπαιδύσεως των ανηλίκων ανήκει, σύμφωνα με το άρθρ. 1518 ΑΚ, στους γονείς από κοινού, ως μέρος της γονικής μέριμνας, στα πλαίσια της ασκήσεως της επιμέλειας του προσώπου του ανηλίκου, ενώ σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ των γονέων αποφασίζει το δικαστήριο κατά το συμφέρον του ανηλίκου. Πάντως εάν η πνευματική ωριμότητα του ανηλίκου το επιτρέπει λαμβάνεται υπόψη και η γνώμη του, πριν από τη λήψη της όποιας αποφάσεως. Ιδιαίτερο ζήτημα αποτελεί πάντως η άρνηση των γονέων να επιτρέψουν μετάγγιση αίματος στο ανήλικο παιδί τους λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, στην οποία γίνεται δεκτό από την κρατούσα γνώμη πως υπάρχει δυνατότητα παράκαμψης της συναίνεσης των γονέων από τον αρμόδιο Εισαγγελέα όταν υπάρχει κατεπείγουσα ανάγκη ιατρικής επέμβασης δυνάμει του άρθρ. 1534 ΑΚ¹⁹.

Σε ερμηνευτικά προβλήματα έχει οδηγήσει η δυνατότητα μη θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης του τέκνου, σε συνδυασμό με τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 Σ., η οποία διαλαμβάνει ότι βασική αποστολή του Κράτους είναι η παροχή παιδείας, η οποία αποσκοπεί στην ανάπτυξη, μεταξύ άλλων, και της θρησκευτικής συνείδησης. Το άρθρ. 21 Π. ΕΣΔΑ παρέχει σε κάθε πρόσωπο το δικαίωμα εκπαίδευσης και ταυτόχρονα υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα κράτη να σέβονται το δικαίωμα των γονέων να παρέχουν εκπαίδευση στους μαθητές σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Το ζήτημα συνδέεται με την κατηχητική διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών. Το ΣτΕ έχει ερμηνεύσει την ανάπτυξη της «θρησκευτικής» συνείδησης του άρθρ. 16 παρ. 2 Σ. ως «ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης» κατ'επίκληση της αναγνώρισης του ορθόδοξου δόγματος ως επικρατούσας θρησκείας στο άρθρ. 3 Σ.,²⁰ ενώ έχει κρίνει και ότι ο περιορισμός της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών σε μια μόνο ώρα ανά εβδομάδα είναι αντίθετος στα άρθρα 3 παρ. 1, 13 και 16 παρ. 2 Σ.

Σύμφωνα με τις αποφάσεις του ΣτΕ, προσέγγιση που υποστηρίζεται και από μερίδα της θεωρίας, το άρθρ. 16 παρ. 2 Σ., σε συνδυασμό με τα άρθρ. 3 και 13 Σ., θεσμοθετεί την κατηχητικού τύπου διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ώστε το πρόγραμμα σπουδών να κατατείνει στην εμπέδωση και ενίσχυση της ορθόδοξης

¹⁸ Σ. Τρωιάνος, «Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας», σε *Σύμμεικτα προς τιμήν Γεωργίου Μ. Παπαχατζή*, 1989, σελ. 285.

¹⁹ Για το θέμα Ι. Konidaris, «Blood Transfusion and Religious Beliefs in the Greek Legal System», σε *Welfare of the Child and Beliefs of the Parents*, 2010, σελ. 66· Γ. Ανδρουτσόπουλος, *Η άρνηση μετάγγισης αίματος από τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά»· Ένα ζήτημα θρησκευτικής ελευθερίας*, Νομοκανονικά 2/2008, σελ. 91· Α. Μαγγανάς, *Οι γονείς μπορούν να απαγορεύσουν την απαραίτητη για το παιδί τους μετάγγιση αίματος λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων*, ΠοινΔνη 11/1998, σελ. 1148.

²⁰ ΣτΕ Ολ. 1750/2019· ΣτΕ Ολ. 926/2018.

χριστιανικής συνείδησης των μαθητών²¹. Αντίθετα, ο επιδιωκόμενος μέσα από το πρόγραμμα σπουδών «αναστοχασμός» των μαθητών είναι δυνατόν να κλονίσει την ορθόδοξη χριστιανική τους συνείδηση επέμβει στον ευαίσθητο ψυχικό τους κόσμο²². Το δικαίωμα ανάπτυξης της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης είναι δικαίωμα και των γονέων δυνάμει του άρθ. 13 Σ.²³. Ο νομοθέτης προέβλεψε τη δυνατότητα των ρωμαιοκαθολικών, εβραίων και μουσουλμάνων μαθητών να διδάσκονται τα δόγματα της πίστης τους, και το γεγονός ότι αντίστοιχη ρύθμιση δεν μπορεί να γίνει για όλα τα θρησκευόμενα οφείλεται στην πρακτική αδυναμία μιας σχολικής μονάδας να διαθέτει αριθμό καθηγητών όσα και τα δόγματα των μαθητών που φοιτούν σε αυτή. Η διάκριση επομένως οφείλεται σε αντικειμενικούς λόγους, ενώ αναγνωρίζεται η δυνατότητα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών σε όσους μαθητές είναι αλλόδοξοι, αλλόθρησκοι, άθεοι ή και άθρησκοι κατά τρόπο ώστε να μην τίθεται εξαναγκασμός τους σε θρησκευτική διδασκαλία αντίθετη προς τη θρησκευτική τους συνείδηση. Περαιτέρω, η δήλωση ως προς τα θρησκευτικά πιστεύω των μαθητών είναι εν προκειμένω απολύτως αναγκαία και αναλογική, εφόσον δεν υπάρχει άλλη εύλογη ρύθμιση για απαλλαγή τους από το μάθημα των θρησκευτικών.

- 28 Υποστηρίζεται αντίθετα ότι η εισαγωγή πολυφωνικής και αξιολογικά ουδέτερης θρησκευτικής εκπαίδευσης που να έχει θρησκευσιολογικό χαρακτήρα, παρουσιάζοντας όμως επαρκώς τη διδασκαλία του ορθόδοξου δόγματος δεν αντίκειται στο Σ., αλλά αντίθετα επιδιώκει τη συμμετοχή όλων των μαθητών στο μάθημα των θρησκευτικών χωρίς διακρίσεις ή θρησκευτικές δεσμεύσεις. Η προσέγγιση αυτή αντιτίθεται στον κατηχητικό χαρακτήρα της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών²⁴. Υποδεικνύει εξάλλου πως το άρθ. 3 Σ. δεν θα πρέπει να νοηματοδοτεί τα άρθ. 13 και 16 Σ. κατά τρόπο που να καθιστούν την επικρατούσα θρησκεία ως καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης του προγράμματος διδασκαλίας του μαθήματος των θρη-

²¹ Α. Μαρίνος, *Η αλήθεια και η παραπληροφόρηση ως προς το μάθημα των θρησκευτικών*, ΕΛΛΔνη 36/1995, σελ. 985· Δ. Κρεμπενιός, *Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας επί εκκλησιαστικών ζητημάτων υπό το ισχύον Σύνταγμα*, 2018, σελ. 89· Π. Μπούμης, *Το μάθημα των θρησκευτικών Εκκλησία 77/2000*, σελ. 868· Γ. Κρίππας, *Η συνταγματική κατοχύρωση των θρησκευτικών παρ' ημίν και εν τη αλλοδαπή Θεολογία 71/2000*, σελ. 309· Ε. Λιβιεράτος, *Το μάθημα των θρησκευτικών- Ορθή απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΠειρΝ 21/1999, σελ. 146· Θ. Παπαγεωργίου, *Το νομοθετικό καθεστώς και οι σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Κράτος. Δεδομένα και παρανοήσεις*, Νομοκανονικά 2/2017, σελ. 61 επ.

²² ΣτΕ Ολ. 660/2018.

²³ Α. Μαρίνος, *Οι διακριτοί ρόλοι εκκλησίας και πολιτείας*, ΕΛΔΔΔ 52/2008, σελ. 561.

²⁴ Γ. Σωτηρέλης, *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, 1993· Idem, *Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης στην προκρούστεια κλίνη της "επικρατούσας θρησκείας"*, ΝοΒ 43/1995, σελ. 982.

σκευτικών, διότι διαφορετικά αυτό θα οδηγούσε σε σχετικοποίηση της αρχής της θρησκευτικής ελευθερίας²⁵.

Οι γονείς διατηρούν σε κάθε περίπτωση το δικαίωμα να αποσύρουν τα παιδιά τους από το μάθημα των θρησκευτικών, όπως και από τον εκκλησιασμό και την προσευχή²⁶, δικαίωμα που υπό προϋποθέσεις ηλικιακής ωριμότητας αναγνωρίζεται και στους ίδιους τους μαθητές²⁷. Το δικαίωμα απαλλαγής θεωρείται ότι απορρέει από το δικαίωμα στη θρησκευτική συνείδηση το οποίο περιλαμβάνει και το δικαίωμα μη εξαναγκασμού στην τέλεση πράξεων αντίθετων προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ή έλλειψη τέτοιων πεποιθήσεων. Η απαίτηση όμως για αξιολόγηση της «αξιοπιστίας» της δήλωσης εκ μέρους του μαθητή ή των γονέων του για απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών, ως διείδυση στο *forum internum* της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, έχει τύχει έντονης κριτικής στη θεωρία²⁸. Αντίστοιχα κριτική ασκείται στη σύνδεση του δικαιώματος απαλλαγής με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις που υποχρεώνει τον μαθητή σε αποκάλυψη των θρησκευτικών του πεποιθήσεων και στον βαθμό που εξαιρεί από την άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής τους ορθόδοξους μαθητές²⁹.

Το δικαίωμα σύστασης και λειτουργίας ιδιωτικών θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων από φυσικά ή νομικά πρόσωπα ασκείται μέσα στο πλαίσιο της γενικής νομοθεσίας για την παιδεία, σύμφωνα και με τη σχετική συνταγματική επιταγή. Προβάλλεται η θέση ότι ενόψει του άρθρ. 16 παρ. 2 Σ. στα εκπαιδευτήρια αυτά δεν επιτρέπεται να επιχειρείται αντιθρησκευτική ή αθεϊστική διδασκαλία, ούτε να ασκείται προσηλυτισμός, ενώ παράλληλα θα πρέπει να διασφαλίζεται το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνειδήσεως όλων ανεξαιρέτως των μαθητών, ανεξαρτήτως των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων³⁰.

Αξίζει να γίνει αναφορά στην ενότητα αυτή και στην πολύκροτη υπόθεση *Lautsi*. Ο αιτών ισχυρίστηκε ότι η εικόνα του εσταυρωμένου Ιησού στις αίθουσες των ιταλικών σχολείων παραβιάζει το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου 1 και το άρθρο 9 που κατοχυρώνει το

²⁵ Κ. Χρυσόγονος, «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία», σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, 2000, σελ. 98· Ε. Βενιζέλος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες*, 2000, σελ. 122· Φ. Βασιλογιάννης, *Σχέσεις κράτους και εκκλησίας σύμφωνα με το Σύνταγμα 1975/1986 (Γενικές παρατηρήσεις)*, ΕφΔΔ 1/1988, σελ. 51· Σ. Τσακουράκης, *Παρατηρήσεις στην απόφαση υπ' αριθμ. 2176/1998 τμ. Στ' Σ.τ.Ε.*, ΝοΒ 47/1999, σελ. 143.

²⁶ ΣτΕ 2176/1998· Ι. Μανωλεδάκης, *Γνωμοδότηση*, Αρμ 35/1981, σελ. 15.

²⁷ ΣτΕ 3356/1995.

²⁸ Κ. Χρυσόγονος, *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία*, ό.π., σελ. 110.

²⁹ Για τη συζήτηση Σ. Γιαγκαζόγλου, *Απαλλαγές στο μάθημα των θρησκευτικών και η ανάγκη νέας ρύθμισης του ζητήματος*, Νομοκανονικά 1/2013, σελ. 99· Γ. Ανδρουτσόπουλος, *Οι ανεξάρτητες αρχές για ζητήματα θρησκείας*, 2018, σελ. 129 επ.· Κ. Κυριαζόπουλος, *Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων*, 1999, σελ. 359 επ.

³⁰ Ι. Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 74-75.

δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία. Οι θέσεις του έγιναν αποδεκτές από το 2^ο Τμήμα ΕΔΔΑ. Μετά από έφεση όμως της ιταλικής κυβέρνησης, το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης ΕΔΔΑ ανέτρεψε την πρωτοβάθμια απόφαση και έκρινε ότι αν και ο σταυρός αναμφίβολα αναφερόταν στη χριστιανική θρησκεία, εντούτοις τούτο δεν συνεπαγόταν και απόπειρα αθέμιτης κατάχρησης. Το ΕΔΔΑ σημείωσε πως η διαιώνιση μιας παράδοσης δεν συνιστούσε από μόνη της επαρκή λόγο για την παράβαση των υποχρεώσεων που προβλέπονται στην ΕΔΔΑ. Εντούτοις, εν προκειμένω, το γεγονός ότι η ιταλική κυβέρνηση είχε επιλέξει να προσδώσει μεγαλύτερο ρόλο στο σχολικό περιβάλλον, σε ένα σύμβολο της επικρατούσας θρησκείας του πληθυσμού, δεν συνιστούσε από μόνο του παράβαση των δικαιωμάτων του αιτούντα. Κρίθηκε επομένως ότι ο σταυρός ήταν παθητικό σύμβολο και δεν μπορούσε να θεωρηθεί ότι η επίδρασή του στους μαθητές ήταν αντίστοιχη διδασκαλίας ή συμμετοχής σε θρησκευτικές δραστηριότητες. Δεν υπήρχε απόδειξη ότι η ανάρτηση του σταυρού στους τοίχους μπορούσε να επηρεάσει τους μαθητές ή ότι η ιταλική κυβέρνηση είχε ενεργήσει κατά τρόπο που να διακρίνει δυσμενώς έναντι των μη Χριστιανών μαθητών. Λαμβάνοντας υπόψη τη μη ύπαρξη ευρωπαϊκής συναίνεσης επί του συγκεκριμένου θέματος και την ευρεία διακριτική ευχέρεια που απολάμβανε η ιταλική κυβέρνηση ως προς την άσκηση των αρμοδιοτήτων της στα θέματα εκπαίδευσης, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι τα δικαιώματα του αιτούντα δεν είχαν παραβιαστεί³¹.

- 32 Αντίστοιχα το ΕΔΔΑ απέρριψε τον ισχυρισμό γονέων, Μαρτύρων του Ιεχωβά, ότι είχαν παραβιαστεί οι θρησκευτικές πεποιθήσεις της ανήλικης θυγατέρας τους επειδή υποχρεώθηκε από τις σχολικές αρχές να συμμετάσχει σε σχολική παρέλαση για την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου 1821. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το σχολείο είχε εξαιρέσει την θυγατέρα των αιτούντων από το μάθημα των θρησκευτικών και δεν υπήρχε οποιοδήποτε θρησκευτικό στοιχείο στην παρέλαση που να μπορούσε να θεωρηθεί ως αντίθετο προς τις ειρηνικές πεποιθήσεις των γονέων³².

2. Ελευθερία της λατρείας

A. Γνωστή θρησκεία

- 33 Το άρθρ. 13 παρ. 2 προβλέπει ότι κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η προϋπόθεση της γνωστής θρησκείας είχε τεθεί ήδη από το Σ. 1844 χωρίς όμως εξειδίκευση του περιεχομένου του. Πρώτος όμως ο Ν.Ι. Σαρίπολος υποστήριξε ότι το κριτήριο πληρείται νοουμένου ότι τα δόγματα και η ηθική της γνωστής θρησκείας τελούνται φανερά και όχι μυστικά, θέση που υιοθέτησε και διάπλωσε το ΣτΕ το οποίο έκρινε ότι για τον χαρακτηρισμό ενός θρησκευόμενου ή δόγματος ως γνωστού, το μόνο

³¹ *Lautsi κατά Ιταλίας*, ΕΔΔΑ 18.3.2011.

³² *Βαλσάμης κατά Ελλάδος*, ΕΔΔΑ 18.12.1996.

που απαιτείται είναι το θρήσκευμα αυτό να είναι φανερό, χωρίς κρυφά δόγματα και λατρεία, δηλαδή να μην αποτελεί αθέμιτη ένωση ή μυστική εταιρεία ή οργάνωση για παράνομους σκοπούς κατά τρόπο που να αντιβαίνει στα χρηστά ήθη και τη δημόσια τάξη. Δεν έχει επομένως οποιαδήποτε σημασία αν το θρήσκευμα είναι παραδοσιακό ή νεοφανές, αν έχει μεγάλο ή μικρό αριθμό πιστών ή εάν το δόγμα του είναι αποκλί- νον συγκριτικά προς την επικρατούσα θρησκεία³³. Με τον όρο δεν νοείται επομένως αναγνωρισμένη από το κράτος θρησκεία, ούτε και επιδιώκεται ορισμός της θρησκείας κατά τρόπο ώστε να απαιτείται πράξη πολιτειακής αναγνώρισής της. Το ΣτΕ έχει κρίνει πληθώρα θρησκευμάτων ως γνωστές θρησκείες, όπως των Μαρτύρων του Ιεχωβά, των Ευαγγελιστών, των Μεθοδιστών, των Αντβεντιστών³⁴. Με το άρθ. 17 ν. 4301/14 καθιερώθηκε επίσης τεκμήριο γνωστής θρησκείας, εάν για την άσκηση της δημόσιας λατρείας της τελεί σε ισχύ σχετική άδεια ιδρύσεως και λειτουργίας ναού ή ευκτήριου οίκου της³⁵.

Το ΕΔΔΑ θεωρεί, αντίθετα, ότι προστασία που κατοχυρώνεται από το άρθρο 9 ΕΣΔΑ 34 εκτείνεται σε εύρος πεποιθήσεων, χωρίς να περιορίζεται στις, στενά εννοούμενες, θρησκευτικές πεποιθήσεις, εφόσον πάντως η προστατευόμενη πεποίθηση έχει απο- κτήσει ένα υψηλό επίπεδο σοβαρότητας, συνεκτικότητας και σημασίας. Στη βάση των πιο πάνω έχουν αναγνωριστεί ως θρησκευτικές πεποιθήσεις δυνάμει του άρθρου 9 ΕΣΔΑ θρησκευόμενα όπως ο Δρουιδισμός, η Σαΐεντολογία και το Κέντρο του Θείου Φωτός. Στην υπόθεση της Μητροπολιτικής Εκκλησίας της Βεσσαραβίας, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η άρνηση της κυβέρνησης της Μολδαβίας να αναγνωρίσει την ως άνω εκκλησία υπήρξε αυθαίρετη και αντίθετη στην ανάγκη διασφάλισης του πλουραλισμού που κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 ΕΣΔΑ³⁶.

Β. Λατρεία και ίδρυση τόπων λατρείας

Η έννοια της λατρείας περιλαμβάνει, αλλά δεν περιορίζεται, σε θεσμικές μορφές 35 λατρείας. Εκτείνεται επίσης σε τελετουργικές πράξεις που συνδέονται με την έκφραση πίστης, ως και πρακτικές που είναι απαραίτητες για τη διενέργεια των πράξεων αυτών, όπως το κτίσιμο χώρων λατρείας, τη χρήση τελετουργικών αντικειμένων, την προβολή συμβόλων και την τήρηση θρησκευτικών εορτών και ημερών ανάπαυσης, τη νηστεία, την αμφίεση με συγκεκριμένα ενδύματα ή μαντίλες, τη συμμετοχή σε τελετές και τη

³³ ΣτΕ Ολ 18/1949· Στε Ολ 756/1952· ΣτΕ Ολ 2105/1975· ΣτΕ 986/1984· ΣτΕ 2004/1991.

³⁴ Πρβλ. Ν. Βούρος, *Επικρατούσα και γνωστή θρησκεία*, ΕΕΝ 21/1954, σελ. 263· Γ. Γιαννόπουλος, *Ποια η συνταγματικώς προστατευόμενη έννοια της γνωστής θρησκείας. Διάκριση τούτης από αιρέ- σεως*, ΝοΒ 17/1969, σελ. 1028.

³⁵ Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 79.

³⁶ *Metropolitan Church of Bessarabia κατά Μολδαβίας*, ΕΔΔΑ 14.12.2001.

χρήση συγκεκριμένη γλώσσας. Η λατρεία μπορεί να τελείται ατομικώς ή ομαδικώς, ιδιωτικώς ή δημοσίως σε ειδικούς χώρους αφιερωμένους στη λατρεία, η ονομασία των οποίων ποικίλλει ανά θρησκευτική κοινότητα.

- 36** Κεντρική έκφραση της άσκησης της ελευθερίας της λατρείας συνιστά το δικαίωμα ίδρυσης χώρων τέλεσης λατρείας από κάθε θρησκευτική κοινότητα. Παρατηρείται εν προκειμένω διάκριση μεταξύ των κανόνων και της πρακτικής που εφαρμόζεται για την ίδρυση ναών της επικρατούσας θρησκείας από τη μια και των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων από την άλλη. Η ανέγερση ναών της επικρατούσας θρησκείας διέπεται αποκλειστικώς από το εσωτερικό της δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο την άδεια χορηγούν, κατόπιν έγκρισης του επιχώριου Μητροπολίτη, η Υπηρεσία Δομήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και η Υπηρεσίας Δομήσεως της Εκκλησίας Κρήτης και Ιερών Μητροπόλεων Δωδεκανήσου, που έχουν αντίστοιχη χωρική δικαιοδοσία στις οικείες εκκλησιαστικές δικαιοταξίες, σύμφωνα με τα άρθρ. 2 παρ. 2 ν. 4030/2011 και άρθρ. 12 ν. 4258/2014 αντίστοιχα.
- 37** Αντιθέτως, η ίδρυση τόπων λατρείας των λοιπών θρησκευτικών κοινοτήτων υπάγεται σε σειρά προϋποθέσεων που καθορίζονται από νόμους, οι οποίοι εκδόθηκαν υπό το καθεστώς του Σ. 1911 (άρθρ. 1 ΑΝ 1363/1938, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρ. 1 ΑΝ 1672/1939, άρθρ. 41 ΑΝ 1369/1938 και άρθρ. 1 ΒΔ της 20.5/2.6.1939). Η νομοθεσία διακρίνει μεταξύ ναών και ευκτηρίων οίκων, διάκριση που στηρίζεται αποκλειστικά στο μέγεθος του κτίσματος³⁷ και όχι σε κάποια εννοιολογική διαφορά, και που έχει επικριθεί ως αδόκιμη³⁸. Οι προϋποθέσεις είναι ιδιαίτερα απαιτητικές σε αντίθεση με ό,τι ισχύει για την επικρατούσα θρησκεία. Για την ίδρυση ναών απαιτείται: α) Αίτηση 50 τουλάχιστον γειτονικών μεταξύ τους οικογενειών, β) η περιφέρεια στην οποία διαμένουν οι αιτούντες να βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από άλλο ομόδοξο ναό, γ) βεβαίωση του γνησίου των υπογραφών από την αστυνομική αρχή και δ) έγκριση από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων.
- 38** Με το άρθρ. 27 ν. 3467/2006 καταργήθηκε η απαίτηση όπως δίδεται άδεια του επιχώριου Ορθόδοξου Μητροπολίτη που ίσχυε μέχρι τότε και η οποία ήταν καταφανώς αντίθετη στην αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας³⁹. Στην υπόθεση Μανουσάκη, οι αιτούντες, Μάρτυρες του Ιεχωβά, είχαν ενοικιάσει χώρο για την άσκηση δραστηριοτήτων που συνδέονταν με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Διώχθηκαν όμως και καταδικάστηκαν διότι δεν είχαν λάβει όλες τις εξουσιοδοτήσεις που προβλέπονταν στη νομοθεσία, περιλαμβανομένης της σχετικής άδειας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της

³⁷ ΑΠ 1107/1985.

³⁸ Α. Μαρίνος/Σ. Τρωιάνος, *Η ίδρυση ναών και ευκτηρίων οίκων*, ΑΕΚΔ 21/1966, σελ. 49.

³⁹ Χ. Παπαστάθης, «Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία», σε *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, 2000, σελ. 48-49.

Ελλάδας. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η καταδίκη ήταν αντίθετη στην αρχή της αναλογικότητας και ότι κατά συνέπεια δεν ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία⁴⁰.

Για την ίδρυση ευκτήριου οίκου ή θρησκευτικού εντευκτηρίου απαιτείται: α) Αίτηση των ενδιαφερομένων προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, β) βεβαίωση του γνησίου της υπογραφής των αιτούντων και γ) άδεια του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων⁴¹. Η χορήγηση της άδειας είναι υποχρεωτική για τη διοίκηση εφόσον συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις. Το ΣτΕ έκρινε πάντως ότι η κατά παρέκκλιση νομοθετική πρόβλεψη της κατασκευής και λειτουργίας μουσουλμανικού τεμένους, όπως και η χρηματοδότησή του δεν συνιστά προνομιακή μεταχείριση υπέρ των πιστών της μουσουλμανικής θρησκείας και δεν αντίκειται στην αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας ως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρ. 13⁴².

Η νομολογία θεωρεί ότι η προηγούμενη χορήγηση άδειας από τη διοίκηση για ανέγερση ή θέση σε λειτουργία ευκτήριου οίκου ως χώρου θρησκευτικής λατρείας ετεροδόξων ή αλλοθρήσκων δεν αντίκειται στο Σ.⁴³. Έχει εντούτοις παρατηρηθεί ότι η απαίτηση για προληπτικό έλεγχο και για χορήγηση ειδικής άδειας της διοίκησης για τη λειτουργία ναού και ευκτήριου οίκου οδηγεί σε αυθαίρετη διάκριση μεταξύ θρησκευμάτων και συνιστά περιορισμό που δεν είναι απολύτως απαραίτητος και δεν συνάδει με τις διατάξεις του άρθρ. 13 Σ.⁴⁴. Ως ορθά έχει παρατηρηθεί, η άδεια δομήσεως σύμφωνα με τον εκάστοτε ισχύοντα Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό θα αποτελούσε αναγκαία, ικανή και σύμφωνη με το άρθρ. 13 Σ. προϋπόθεση για την ίδρυση τόπου λατρείας οποιασδήποτε θρησκευτικής κοινότητας⁴⁵.

3. Περιορισμοί

A. Δημόσια τάξη και χρηστά ήθη

Το άρθρ. 13 παρ. 2 Σ. προβλέπει ότι η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Στην έννοια της δημόσιας τάξης περιλαμβάνεται το σύνολο των θεμελιωδών πολιτικοκοινωνικών και ηθικών αρχών και αντιλήψεων

⁴⁰ Μανουσάκης κατά Ελλάδος, ΕΔΔΑ 26.09.1996.

⁴¹ ΣτΕ 4202/2012.

⁴² ΣτΕ 2399/2014.

⁴³ ΣτΕ ΟΛ 4202/2012· ΑΠ ΟΛ 20/2001· Ι. Σαρμάς, «Η ελευθερία ιδρύσεως ναών και ευκτηρίων οίκων», σε *Η θρησκευτική ελευθερία. Θεωρία και Πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, 1997, σελ. 339.

⁴⁴ Α. Δερβιτσιώτης, *Η ίδρυση ναού ως συνιστώσα της θρησκευτικής ελευθερίας*, 2010, σελ. 130 επ· Γ. Πουλής, *Νομικές συνιστώσες του συστήματος ανέγερσης ναών και ευκτηρίων οίκων ετεροδόξων και ετεροθρήσκων*, Πλόγος 1/2001, σελ. 1293,

⁴⁵ Ι.Κονιδάρης/Γ. Ανδρουτσόπουλος, «Άρθρο 13», σε *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 297-298.

που εκάστοτε επικρατούν στην Ελλάδα και σε αυτή περιλαμβάνονται ουσιαστικά και τα χρηστά ήθη. Τα χρηστά ήθη θεωρείται πως λαμβάνουν υπόψη τις ιδέες του χρηστώσ σκεπτόμενου ανθρώπου σε μια δεδομένη χρονική περίοδο και ότι το εκάστοτε περιεχόμενο αυτών διαγιγνώσκεται με τη βοήθεια των διδαγμάτων της κοινής πείρας⁴⁶. Οι δύο έννοιες είναι οπωσδήποτε ρευστές και υποκείμενες σε μεταβολή σε χώρο και χρόνο και με απώτερο σκοπό τη διασφάλιση της κοινωνικής ηρεμίας που επιτρέπει στα μέλη του κοινωνικού συνόλου να συμβιώνουν ειρηνικά⁴⁷. Ο ΑΠ έχει κρίνει πως εμπαιθείς θρησκευτικές έριδες είναι ικανές να διαταράξουν τη δημόσια τάξη όταν διακινδυνεύουν την ειρηνική συμβίωση της κοινωνίας⁴⁸.

- 42 Η αντίληψη αυτή στη γενικότητά της πάντως ενδεχομένως προσκρούει στη νομολογία του ΕΔΔΑ. Στη *Serif* ο αιτών απολάμβανε της στήριξης μερίδας της μουσουλμανικής κοινότητας της Θράκης και εκλέχθηκε Μουφτής, παρά το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε ήδη διορίσει ένα άλλο πρόσωπο ως Μουφτή. Εν συνεχεία ο αιτών καταδικάστηκε για υπαρπαγή των λειτουργιών ενός θρησκευτικού λειτουργού. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ και σημείωσε ότι η ένταση μεταξύ αντιμαχόμενων θρησκευτικών ομάδων είναι αναπόφευκτη συνέπεια του πλουραλισμού. Ο ρόλος των αρχών σε παρόμοιες συνθήκες δεν είναι να αφαιρούν την πηγή της έντασης, καταπνίγοντας τον πλουραλισμό, αλλά να διασφαλίζουν την ανοχή απέναντι στις αντιμαχόμενες παρατάξεις. Σε μια δημοκρατική κοινωνία δεν υπάρχει ανάγκη να λαμβάνονται μέτρα από το κράτος για να διασφαλίζεται ότι οι θρησκευτικές κοινότητες παραμένουν υπό ενιαία ηγεσία⁴⁹.
- 43 Αν ληφθεί υπόψη ο κύριος στόχος διατήρησης του θρησκευτικού πλουραλισμού σε μια δημοκρατική κοινωνία, η άκριτη συμπερίληψη των δογμάτων και παραδόσεων της επικρατούσας θρησκείας στους θεμελιώδεις κανόνες που προστατεύονται από την έννοια της δημόσιας τάξης⁵⁰, θα οδηγούσε εκ των πραγμάτων σε υπέρμετρη σχετικοποίηση του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία προς όφελος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία θα καθίστατο με τον τρόπο αυτό το κριτήριο για την επιβολή φραγμών στην άσκηση της λατρείας άλλων γνωστών θρησκειών. Συνεπώς, ο περιορισμός της άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας στη βάση των αντιλήψεων της πλειονότητας των μελών της ελληνικής κοινωνίας, δεν θα ήταν ενδεδειγμένος. Μια μειονοτική γνωστή θρησκεία είναι πολύ πιθανόν ότι δεν ανταποκρίνεται στα πρότυπα των αντιλήψεων της πλειονότητας των μελών της ελληνικής κοινωνίας ή

⁴⁶ ΑΠ 1562/1983.

⁴⁷ ΑΠ 58/2006.

⁴⁸ ΑΠ 202/1903.

⁴⁹ *Serif κατά Ελλάδος*, ΕΔΔΑ 4.12.1999· *Agga κατά Ελλάδος*, ΕΔΔΑ 17.10.2002.

⁵⁰ ΑΠ Ολ. 17/2008.

στους θεμελιώδεις κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, πλην όμως ο περιορισμός της άσκησης της λατρείας της για τον λόγο αυτό θα συνιστούσε υπέρμετρο και δυσανάλογο περιορισμό του δικαιώματός της στη θρησκευτική ελευθερία και της υποχρέωσης της πολιτείας να διασφαλίσει τον θρησκευτικό πλουραλισμό. Οι φραγμοί θα πρέπει επομένως να τίθενται υπό τη βάση της εξέτασης της αρχής της αναλογικότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

Ορθά παρατηρείται ότι θα ήταν αντίθετες με την ελληνική δημόσια τάξη θρησκευτικές 44
πεποιθήσεις, οι οποίες θα περιλάμβαναν στη λατρεία τους ανθρωποθυσίες ή τη λήψη ναρκωτικών ουσιών ή θα υπέβαλλαν τους πιστούς τους σε σωματικές κακώσεις⁵¹. Άλλες περιπτώσεις όμως καθίστανται πιο πολύπλοκες. Η ανάπτυξη των ατομικών δικαιωμάτων στην Ευρώπη, ιδιαίτερα μέσω της νομολογίας του ΕΔΔΑ, αλλά και την εφαρμογή της ΕΣΔΑ από τα συνταγματικά δικαστήρια των κρατών μελών, έχει σταδιακά οδηγήσει σε έντονη αμφισβήτηση της δυνατότητας των θρησκευτικών φορέων να διατηρούν σε ισχύ διατάξεις του εσωτερικού ή του κανονικού τους δικαίου, οι οποίες να αντίκεινται προς τα ατομικά δικαιώματα των μελών τους. Και ενώ η συζήτηση αυτή προκύπτει συχνά ανεξάρτητα από τη βούληση των ίδιων των μελών να θέσουν υπό αμφισβήτηση το εσωτερικό δίκαιο της εκκλησίας, προκύπτει συχνά και ως θέμα τήρησης της κρατικής νομοθεσίας κατά πόσο είναι επιτρεπτή η ύπαρξη αντίθεσης μεταξύ του εσωτερικού θρησκευτικού δικαίου από τη μια και του κρατικού δικαίου από την άλλη.

Αν υπάρχει λόγος απεξάρτησης υπό συγκεκριμένους όρους του εσωτερικού δικαίου 45
της ορθόδοξης εκκλησίας από τα ατομικά δικαιώματα, οι ίδιοι αυτοί λόγοι θα πρέπει υποχρεωτικά να ισχύουν και στις αντίστοιχες περιπτώσεις αντιμετώπισης του εσωτερικού δικαίου των μαρτύρων του ιεχωβά, των μουσουλμάνων ή και οποιασδήποτε άλλης μειονοτικής, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, θρησκείας. Δεν είναι σε μια τέτοια περίπτωση επαρκής η επίκληση των ιδιαίτερων δεσμών θρησκευμάτων όπως η ορθοδοξία. Η επίκληση του ρόλου συγκεκριμένων θρησκευμάτων μέσα στο συνταγματικό και πολιτειακό γίγνεσθαι συνιστά σχετικό παράγοντα που μπορεί να λαμβάνεται υπόψη στη βάση όλων των συναφών δεδομένων, αλλά δεν συνιστά από μόνο του επαρκή παράγοντα, για την ξεχωριστή αντιμετώπιση του εσωτερικού θρησκευτικού δικαίου συγκεκριμένου θρησκευματος έναντι άλλου, μέσα στα πλαίσια της απαίτησης για θρησκευτική ισότητα η οποία να εκτείνεται σε επίπεδο όχι μόνο της θρησκευτικής ελευθερίας ως ατομικού δικαιώματος, αλλά και της συλλογικής θρησκευτικής ελευθερίας.

Η απαίτηση επομένως για, μερική, αποσύνδεση του εσωτερικού θρησκευτικού 46
δικαίου από την υποχρέωση τήρησης των ατομικών δικαιωμάτων, προκύπτει μέσα από την ανάγνωση της συλλογικής θρησκευτικής ελευθερίας ως δικαιώματος που κατοχυρώνει τόσο την οργανωσιακή θρησκευτική ελευθερία της θρησκευτικής κοι-

⁵¹ Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 85.

νότητας, όσο και την αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων και κατ' επέκταση την αναγνώριση σε αυτές ενός ιδιαίτερου χώρου εντός του οποίου πρέπει να δικαιούνται να ασκούν τα δογματικά τους πιστεύω χωρίς περιορισμούς, ακόμα και αν τα δογματικά αυτά πιστεύω περιορίζουν κατά τα άλλα ατομικά δικαιώματα των μελών τους ή και, υπό προϋποθέσεις, τρίτων προσώπων. Η απαίτηση για προστασία του στενού εσωτερικού χώρου αυτονομίας των εκκλησιών και θρησκευτικών οργανισμών θα μπορούσε επομένως ερμηνευτικά να θεωρηθεί ως προστατευόμενο έννομο αγαθό, με την έννοια μάλιστα του καθ' αυτό ανθρωπίνου δικαιώματος της εκκλησίας ή του θρησκευτικού οργανισμού ως προσώπου υποκείμενου στον νόμο⁵².

B. Προσηλυτισμός

- 47** Ήδη από το άρθ. 1 Σ. 1844 απαγορευόταν ο προσηλυτισμός και κάθε άλλη επέμβαση κατά της επικρατούσας θρησκείας, διάταξη που επαναλήφθηκε στερεότυπα στα Σ. 1864, 1911. Αν και το άρθ. 1 παρ. 4 εδ. Β΄ Σ. 1927 κατοχύρωνε αντίθετα γενική απαγόρευση του προσηλυτισμού, στο άρθ. 1 Σ. 1952 επανήλθε η στερεότυπη διατύπωση που σκοπό είχε να απαγορεύει τον προσηλυτισμό μόνο σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας. Το ισχύον Σ. καινοτομεί, εφόσον το άρθ. 13 παρ. 2 Σ. ορίζει μεν ρητώς ότι ο προσηλυτισμός απαγορεύεται, πλην όμως δεν περιορίζει την απαγόρευση μόνο στον προσηλυτισμό κατά της επικρατούσας θρησκείας, ενώ δεν περιλαμβάνει αναφορά στο γενικόλογο «κάθε άλλη επέμβαση». Η συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού είναι επομένως πλέον γενική και αφορά σε κάθε γνωστή θρησκεία⁵³, μεταρρύθμιση που ανταποκρίνεται στη γενικότερη αντίληψη περί ίσης μεταχείρισης των θρησκευμάτων. Έχει προβληθεί πάντως από μερίδα της θεωρίας η άποψη ότι υποκείμενο τέλεσης του απαγορευμένου προσηλυτισμού μπορεί να είναι πιστός οποιασδήποτε γνωστής θρησκείας⁵⁴, με εξαίρεση την επικρατούσα, θέση που δεν υποστηρίζεται από το συνταγματικό κείμενο, ενώ θα οδηγούσε ανατιολόγητα σε αυξημένη προστασία της επικρατούσας θρησκείας έναντι των υπόλοιπων θρησκευμάτων. Το ΣτΕ έχει αποδεχθεί ότι η συνταγματική απαγόρευση αφορά και σε πιστούς της επικρατούσας θρησκείας⁵⁵.
- 48** Η απαγόρευση του προσηλυτισμού συνιστά περιορισμό της άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία τίθεται με σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων των

⁵² Α. Αιμιλιανίδης, *Ατομικά δικαιώματα και εσωτερικό δίκαιο της Εκκλησίας*, Νομοκανονικά 1/2015, σελ. 21.

⁵³ ΑΠ 840/1986· ΑΠ 704/1988· ΑΠ 480/1992.

⁵⁴ Γ. Κατράς, *Προσηλυτισμός και Ιεραποστολή*, ΕλλΔνη 21/1980, σελ. 690· Γ. Κρίππας, *Τινά περί προσηλυτισμού από απόψεως συνταγματικής και ποινικής*, ΕλλΔ 22/1981 σελ. 204· Χ. Χριστοφορίδης, *Προσηλυτισμός υπέρ της επικρατούσας θρησκείας*, ΕλλΔνη 22/1981, σελ. 11.

⁵⁵ ΣτΕ 866/74· ΣτΕ 4045/83.

άλλων. Σε μια δημοκρατική κοινωνία ο περιορισμός, ιδιαίτερα όταν τίθεται ως ποινικό αδίκημα, θα πρέπει πάντως να είναι απολύτως αναγκαίος και κατ' επέκταση δεν νοείται απαγόρευση της εύλογης διάδοσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων μέσω θρησκευτικής διδασκαλίας, συναθροίσεων, κηρυγμάτων ή ιεραποστολής⁵⁶, ούτε και συνιστά προσπλυτισμό η απλή διανομή εντύπων και διαφημιστικών φυλλαδίων που δεν χρησιμοποιεί αθέμιτα μέσα⁵⁷ ή και η διενέργεια απλής συζήτησης και διαλόγου επί θρησκευτικών ζητημάτων. Η απαγόρευση του προσπλυτισμού δεν συνιστά επομένως μέσο περιορισμού της έκφρασης θρησκευτικού λόγου που αποκλίνει δογματικά από την επικρατούσα⁵⁸.

Η νομοτυπική υπόσταση του ποινικού αδικήματος του προσπλυτισμού δεν συναντάται στον Ποινικό Κώδικα, αλλά σε δύο προγενέστερα νομοθετήματα που διατηρήθηκαν σε ισχύ και μετά την εισαγωγή του⁵⁹. Το άρθ. 4 παρ. 2 ΑΝ 1363/1938, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθ. 2 ΑΝ 1672/1939, ορίζει τον προσπλυτισμό ως άμεση ή έμμεση προσπάθεια για διείσδυση στη θρησκευτική συνείδηση ετεροδόξων με σκοπό τη μεταβολή του περιεχομένου αυτής, νοουμένου ότι γίνεται ίδια με παροχές κάθε φύσης ή με υποσχέσεις για παροχές ή με άλλη ηθική ή υλική περιίθαλη με απατηλά μέσα ή με εκμετάλλευση της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή της κουφότητας. Δεν συνιστά επομένως προσπλυτισμό η προσπάθεια μεταβολής των θρησκευτικών πεποιθήσεων τρίτου προσώπου από μόνη της, αλλά η χρήση αθέμιτων μέσων προς τον σκοπό αυτό⁶⁰. Διαφορετική προσέγγιση άλλωστε θα περιόριζε ασφυκτικά την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας.

Τα μέσα που αναφέρονται ως αθέμιτα στη νομοθεσία τίθενται με διαζευκτικό τρόπο και κατ' επέκταση η χρήση ακόμα και ενός εξ αυτών είναι επαρκής για να αποδειχθούν τα συστατικά στοιχεία του αδικήματος. Αν και ο νομοθέτης αναφέρεται σε ετερόδοξο, γίνεται εξάλλου καθολικά δεκτό ότι το αδίκημα μπορεί να συντελεστεί και σε περίπτωση χρήσης των αθέμιτων μέσων κατά αλλοθρήσκου. Το αδίκημα είναι τυπικής φύσης, ώστε να μην επηρεάζει η επίτευξη ή μη του επιδιωκόμενου σκοπού ή εάν τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν πρόσφορα για την επίτευξή του⁶¹. Έχει υποστηριχθεί πάντως από μερίδα της θεωρίας, χωρίς όμως η θέση αυτή να επικρατεί είτε θεωρητικώς, είτε νομολογιακώς, πως η τέλεση του αδικήματος προϋποθέτει την

⁵⁶ ΑΠ 271/1932· ΣτΕ 756/1972· ΑΠ 840/1986.

⁵⁷ ΑΠ 289/1953.

⁵⁸ ΣτΕ 2276/1953.

⁵⁹ Α. Χριστοφιλόπουλος, *Ελληνικών εκκλησιαστικών δίκαιον*, 1965, σελ. 76· ΑΠ 840/86· ΑΠ 704/88.

⁶⁰ Α. Αλιβιζάτος, «Επιβαλλόμενα τροποποιήσεις των δύο πρώτων άρθρων του Συντάγματος», σε *Εράνιον Προς Γεώργιον Σ. Μαριδάκην*, τ. Γ', 1964, σελ. 611-612.

⁶¹ Τ. Φιλίπιδης, *Τα εγκλήματα κατά της θρησκείας κατά τον Ελληνικόν Ποινικόν Κώδικα*, Θεολογία 26/1955, σελ. 229.

τροπή της συνείδησης του προσηλυτιζομένου, εφόσον διαφορετικά δεν άρχισε καν να προσβάλλεται το έννομο αγαθό της θρησκευτικής συνείδησης⁶².

- 51 Το αδίκημα τιμωρείται με ποινή φυλάκισης ή και χρηματική ποινή, ενώ προβλέπονται και παρεπόμενες ποινές όπως η αστυνομική επιτήρηση αν ο δράστης είναι Έλληνας και η απέλαση αν ο δράστης είναι αλλοδαπός. Προβλέπονται επίσης εμμέσως και διοικητικής φύσης κυρώσεις εφόσον η διοίκηση είναι υποχρεωμένη να λαμβάνει υπόψη, κατά τη λήψη απόφασης για τη λειτουργία ναού, ευκτήριου οίκου και γενικώς τόπου λατρείας, τη γενική δραστηριότητα των μελών της θρησκευτικής κοινότητας, περιλαμβανομένης της έλλειψης προσηλυτιστικής δραστηριότητας των μελών της⁶³. Αν και νομολογιακά γίνεται αποδεκτό ότι λαμβάνεται υπόψη η γενική δραστηριότητα των μελών της συγκεκριμένης θρησκευτικής κοινότητας και όχι μεμονωμένα περιστατικά⁶⁴, πάντως η πρακτική αυτή της διοίκησης τιμωρεί κατά βάση μια θρησκευτική κοινότητα για αξιόποινες πράξεις που συντελούνται από πιστούς της, ενώ δυνατόν να διενεργεί και προληπτικό έλεγχο ως προς μελλοντική διάπραξη ποινικών αδικημάτων⁶⁵.
- 52 Στη θεωρία τυγχάνει υποστήριξης η άποψη ότι οι ποινικές διατάξεις περί προσηλυτισμού είναι αντίθετες με το άρθ. 13 παρ. 2 Σ στον βαθμό που αυτό κατοχυρώνει την ακώλυτη άσκηση της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας, και κατ' επέκταση ότι έχουν καταργηθεί δυνάμει του άρθ. 111 παρ. 1 Σ.⁶⁶ Υποστηρίζεται ότι η ποινική διάταξη αποσκοπούσε στην εφαρμογή συνταγματικών διατάξεων που απαγόρευαν μονομερώς τον προσηλυτισμό κατά της επικρατούσας θρησκείας και ότι κατ' επέκταση δεν δικαιολογείται η συνέχιση της ισχύος τους υπό το ισχύον Σ. που διαπνέεται από μια σαφώς προοδευτικότερη φιλοσοφία. Υποστηρίζεται περαιτέρω ότι η περιγραφή του αδικήματος του προσηλυτισμού στο άρθ. 2α ν. 1672/1939 χαρακτηρίζεται από αόριστες αξιολογικές έννοιες, οι οποίες μάλιστα απαριθμούνται ενδεικτικώς και όχι περιοριστικώς κατά τρόπο που επιτρέπουν στον δικαστή να τις ερμηνεύει με υπερβολική ευρύτητα κατ' αντίθεση προς την αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege certa*⁶⁷. Προβλήματα παρουσιάζονται και στην πρακτική εφαρμογή της διάταξης⁶⁸. Ο ΑΠ

⁶² Γ. Πουλής, *Η τροπή της συνειδήσεως ως κύρια συνιστώσα στο έγκλημα του προσηλυτισμού*, ΠοινΔικ 5/2002, σελ. 757.

⁶³ ΣτΕ ΟΛ 995/70.

⁶⁴ ΣτΕ 1169/61· ΣτΕ 4260/1985.

⁶⁵ Δ. Δημούλης, «Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού», σε *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, 1999, σελ. 128.

⁶⁶ Κονιδάρης/Ανδρουτσόπουλος, «Άρθρο 13», ό.π., σελ. 304. Βλ. επίσης ΣτΕ 1411/2003· ΣτΕ 2188/2010.

⁶⁷ Ν. Ανδρουλάκης, *Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του*, ΝοΒ 34/1986, σελ. 1031.

⁶⁸ Ι. Κονιδάρης, *Νομική θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά»*, 2005· Α. Λοβέρδος, *Προσηλυτισμός. Για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας*, 1986.

περιορίζεται κατά κανόνα στις αποφάσεις του στην επανάληψη της οικείας ποινικής διάταξης χωρίς να γίνεται η αναγκαία σύνδεση με τα πραγματικά περιστατικά. Αυτό έχει οδηγήσει και σε καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ για παραβίαση του άρθ. 9 ΕΣΔΑ που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία. Εντούτοις, η εσφαλμένη υπαγωγή των πραγματικών γεγονότων σε μια νομική διάταξη από τα δικαστήρια δεν συνιστά αυτοτελώς λόγο συνταγματικότητας της ίδιας της διάταξης.

Στην υπόθεση *Κοκκινάκης* οι αιτητές, Μάρτυρες του Ιεχωβά, πρόεβαιναν σε κατ' οίκον επισκέψεις με σκοπό να πείσουν άλλα πρόσωπα να γίνουν μέλη της θρησκείας τους. Μετά από καταγγελία ιερέα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας, συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν για το ποινικό αδίκημα του προσηλυτισμού. Το ΕΔΔΑ αποδέχθηκε ότι η καταδίκη για το ποινικό αδίκημα του προσηλυτισμού είχε γίνει στη βάση υπαρκτής νομοθεσίας που είχε θεσπιστεί για τον θεμιτό σκοπό της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Τόνισε όμως πως δεν υπήρχε οποιαδήποτε απόδειξη ότι οι αιτητές είχαν αποπειραθεί να πείσουν άλλα πρόσωπα να μεταβάλουν θρησκεία με χρήση αθέμιτων μέσων. Κατά συνέπεια η καταδίκη τους δεν μπορούσε να δικαιολογηθεί σε μια δημοκρατική κοινωνία και ήταν αντίθετη στο άρθρο 9 ΕΣΔΑ⁶⁹. Αντίθετα, στην υπόθεση *Λαρίσης*, το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι τα μέσα που είχαν χρησιμοποιηθεί από τους αιτητές υπήρξαν αθέμιτα. Οι αιτητές ήταν αξιωματικοί στην ελληνική αεροπορία και είχαν αποπειραθεί να πείσουν στρατιώτες υπό τη διοίκηση τους να γίνουν Μάρτυρες του Ιεχωβά. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ένας υφιστάμενος σε ένοπλες δυνάμεις δεν είχε ευχερώς τη δυνατότητα να απωθήσει τον ιεραρχικά ανώτερό του και κατά συνέπεια οι ελληνικές αρχές είχαν λάβει θεμιτά μέτρα προστασίας των νεαρών αεροπόρων από τους αιτητές⁷⁰. Το ΕΔΔΑ δεν έχει επομένως υιοθετήσει την άποψη ότι η ποινική διάταξη παραβιάζει γενικά το άρθ. 9 ΕΣΔΑ. Η εφαρμογή της όμως από τα ελληνικά δικαστήρια έχει κριθεί ότι περιορίζει αδικαιολόγητα τη θρησκευτική ελευθερία. Η πρακτική εφαρμογή της διάταξης φαίνεται συχνά ακόμα να αποσκοπεί πρωτίστως στην προστασία της επικρατούσας θρησκείας κατά τρόπο που περιορίζει δυσανάλογα τη θρησκευτική ελευθερία. Θα μπορούσε επομένως να υποστηριχθεί ότι δικαιολογείται πλέον η διαγραφή της σχετικής συνταγματικής διάταξης περί απαγόρευσης του προσηλυτισμού, εφόσον σε κάθε περίπτωση τα αθέμιτα μέσα διεισδύσεως στη θρησκευτική συνείδηση καλύπτονται ήδη επαρκώς από άλλες διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, ώστε να μην προκύπτει ανάγκη για κατοχύρωση αυτοτελούς αδικήματος⁷¹.

⁶⁹ *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος*, ΕΔΔΑ 25.5.1993.

⁷⁰ *Λαρίσης κ.α. κατά Ελλάδος*, ΕΔΔΑ 24.2.1998.

⁷¹ Κονιδάρης, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 93· Μ. Σταθόπουλος, «Θρησκευτική ελευθερία: ανθρώπινα δικαιώματα και Εκκλησία» σε *Μελέτες Ι*, 2007, σελ. 364· Σ. Σταύρου, *Ο προσηλυτισμός και το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία*, ΠοινΧρ 43/1993, σελ. 976.

Γ. Εποπτεία της πολιτείας

- 55 Το άρθ. 13 παρ. 3 Σ. προβλέπει ότι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας. Η υπαγωγή των λειτουργών των γνωστών θρησκειών στις ίδιες υποχρεώσεις έναντι της πολιτείας όπως οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας συνιστά καινοτομία του Σ. 1975, πλην όμως ενώ επιβάλλονται οι ίδιες υποχρεώσεις, οι λειτουργοί των γνωστών θρησκειών δεν απολαμβάνουν αντίθετα τα ίδια δικαιώματα όπως οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δημιουργεί κάποια ανισότητα, εφόσον επιβάλλονται οι ίδιες υποχρεώσεις παρά το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζονται τα ίδια δικαιώματα.
- 56 Η άσκηση της εποπτείας της πολιτείας περιλαμβάνει τη ρύθμιση των όρων για την είσοδο αλλοδαπών θρησκευτικών λειτουργών στην Ελλάδα, εξαιρουμένων των πολιτών κρατών-μελών της ΕΕ που διέπονται από την εκάστοτε εν ισχύ ευρωπαϊκή νομοθεσία. Με απόφαση της αρμόδιας Υπηρεσίας της Αποκεντρωμένης Διοικήσεως του τόπου κατοικίας του ενδιαφερομένου, επιτρέπεται η χορήγηση *άδειας διαμονής για εργασία ειδικού σκοπού, σε λειτουργούς γνωστών θρησκειών, πολίτες τρίτων χωρών, η οποία ανανεώνεται ανά τριετία, εφόσον έχουν λάβει ειδική θεώρηση εισόδου*. Η ειδική θεώρηση εισόδου χορηγείται, σύμφωνα με το άρθ. 17 ν. 4251/2014, εφόσον προσκομιστεί στην αρμόδια ελληνική προξενική αρχή βεβαίωση ότι ο λειτουργός θα ασκήσει αποκλειστικώς ιερατικά καθήκοντα. Τη βεβαίωση χορηγεί ο οικείος Μητροπολίτης, εάν πρόκειται για λειτουργό της επικρατούσας θρησκείας, ή το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων ή ο οικείος εκπροσώπου της συγκεκριμένης γνωστής θρησκείας στην Ελλάδα.

Δ. Καθήκοντα έναντι του κράτους και συμμόρφωση με τους νόμους

- 57 Το άρθ. 13 παρ. 4 Σ. προβλέπει ότι ουδείς δύναται, κατ' επίκληση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. Δεν μπορεί επομένως οποιοσδήποτε πολίτης να αρνηθεί την εκπλήρωση των φορολογικών του υποχρεώσεων κατ' επίκληση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, όπως αν ισχυρίζεται ότι από τα έσοδα των φόρων χρηματοδοτούνται έργα ή πολιτικές αντίθετες με τη θρησκευτική του συνείδηση⁷². Ούτε και μπορεί να αρνηθεί να συμμορφωθεί, κατ' επίκληση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, με νομοθετήματα γενικής φύσης που δεν άπτονται ζητημάτων που αφορούν την εσωτερική οργάνωση των θρησκευτικών οργανισμών. Οι γενικής φύσεως νόμοι θα πρέπει πάντως να αφορούν σε ζητήματα που ενδιαφέρουν το κοινωνικό σύνολο και να τίθενται κατά τρόπο αντικειμενικό με γενική ισχύ.

⁷² ΣτΕ 582/2011.

Άλλωστε δυνάμει του άρθ. 9 ΕΣΔΑ η ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων υπόκειται μόνο σε περιορισμούς που προβλέπονται από τον νόμο και είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία, για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, την προστασία της δημόσιας τάξης, της υγείας ή των ηθών, ή για την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Η θρησκευτική ελευθερία είναι δυνατόν επομένως να υποχωρήσει σε περίοδο πανδημίας⁷³ ή σε περίπτωση γενικών νόμων πολεοδομίας, οδικής κυκλοφορίας, προστασίας του περιβάλλοντος, προστασία της δημόσιας υγείας κοκ.

Ιδιαίτερα έντονη υπήρξε η συζήτηση ως προς τους αντιρρησίες συνειδήσεως και το δικαίωμά τους να απαλλαχθούν των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων⁷⁴. Το άρθ. 4 παρ. 6 Σ. προβλέπει ότι κάθε Έλληνας που μπορεί να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της χώρας σύμφωνα με τον νόμο. Αν και η διάταξη δεν καθιστά υποχρεωτική την καθιέρωση υποχρεωτικής θητείας, εντούτοις εφόσον υπάρχει υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, αυτή πρέπει να συμμορφώνεται προς τις αρχές της καθολικότητας και της ίσης μεταχείρισης, επιβάλλοντας την υποχρέωση σε όλους ανεξαιρέτως τους Έλληνες πολίτες με μοναδικό κριτήριο διαφοροποίησης την ικανότητα να φέρουν όπλα. Το ΣτΕ δέχθηκε ότι δεν κατοχυρώνεται ατομικό δικαίωμα απαλλαγής των ικανών να φέρουν όπλα από την υποχρέωση προς στράτευση κατ'επίκληση της ιδιότητας του αντιρρησία συνείδησης, αλλά ότι είναι συνταγματικά ανεκτά, εφόσον δεν θίγεται η εύρυθμη λειτουργία του στρατεύματος, η θέσπιση άοπλης στρατιωτικής θητείας ή υποχρεωτικής κοινωνικής υπηρεσίας για όσους αρνούνται να εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων⁷⁵. Η άοπλη ή εναλλακτική θητεία για τους αντιρρησίες συνείδησης καθιερώθηκε με τον ν. 2510/1997 και επαναλήφθηκε με τον ν. 3421/2005 και τους τροποποιητικούς αυτού νόμους.

Με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 προστέθηκε στο άρθ. 4 Ερμηνευτική Δήλωση σύμφωνα με την οποία δεν αποκλείεται να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων

⁷³ Γ. Ανδρουτσόπουλος, *Η θρησκευτική ελευθερία στον καιρό της πανδημίας*, Νομοκανονικά 2/2020, σελ. 45.

⁷⁴ Σ. Ορφανουδάκης, «Η ασφάλεια του κράτους και η άρνηση στράτευσης για λόγους συνείδησης», σε Χαρμόσυνο Μάνεση, τ. Ι, 1994, σελ. 169· Ν. Αλιβιζάτος, *Αντιρρησίες συνείδησης και στρατιωτική θητεία*, ΝοΒ 36/1988, σελ. 519· Χ. Ανθόπουλος, *Το πρόβλημα της συνταγματικότητας της κοινωνικής θητείας*, Υπερ 1993, σελ. 1071· Φ. Βασιλογιάννης, *Η αντίρρηση συνείδησης από συνταγματική άποψη. Ερμηνευτικά προβλήματα και πολιτικές επιπτώσεις της νομικής προβληματικής*, ΔκΠ 17/1989, σελ. 25· Κ. Σιμιτσής, *Αντίρρηση συνείδησης στη στρατιωτική θητεία. Η ανάδυση ενός δικαιώματος του ανθρώπου σε διεθνές επίπεδο*, ΔκΠ 17/1989, σελ. 61.

⁷⁵ ΣτΕ 526/2001· Πρβλ. ΣτΕ 2452/2006, 1948/2007, 3367/2007, 4267/2009.

(εναλλακτική θητεία) από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας⁷⁶. Για να αναγνωρισθεί ο στρατεύσιμος ως αντιρρησίας συνείδησης, πρέπει κατά τον νόμο, είτε να ασπάζεται τεκμηριωμένα γνωστό ιδεολογικό ή θρησκευτικό δόγμα, που είναι αντίθετο στην ένοπλη εκπλήρωση στρατιωτικής υποχρέωσης, είτε να αποδείξει, με συγκεκριμένα στοιχεία, την ειλικρίνεια και τη σοβαρότητα των λόγων συνείδησής του⁷⁷, εκθέτοντας πειστικά και αιτιολογημένα τη γενική αντίληψη περί ζωής, όπως για παράδειγμα ότι κατά το παρελθόν είχε αναπτύξει σχετική με τη μη χρήση βίας και όπλων κοινωνική ή άλλης μορφής δραστηριότητα, η οποία του απαγορεύει την ανάληψη ένοπλης στρατιωτικής υπηρεσίας⁷⁸. Η προηγούμενη ένοπλη υπηρεσία σε ένοπλες δυνάμεις αποτελεί κώλυμα για επίκληση του καθεστώτος του αντιρρησίας συνείδησης εάν η υπηρεσία αυτή είχε πραγματοποιηθεί κατά χρόνο που ο αντιρρησίας συνείδησης είχε ήδη ενστερνιστεί τις πεποιθήσεις που τον εμποδίζουν να εκπληρώσει ένοπλη θητεία⁷⁹. Στην περίπτωση κατά την οποία η απαλλαγή από τη στράτευση ζητείται για θρησκευτικούς λόγους, πρέπει ο ενδιαφερόμενος να αποδείξει ότι έχει πλήρως ενστερνισθεί τα δόγματα της οικείας θρησκευτικής κοινότητας, μεταξύ των οποίων και η μη στράτευση⁸⁰.

- 60 Σημειώνεται επίσης πως το ΕΔΔΑ έκρινε ως αντίθετη με την ΕΣΔΑ την απαγόρευση σε Μάρτυρα του Ιεχωβά, που είχε καταδικαστεί για το ποινικό αδίκημα της απείθειας συνεπεία της άρνησής του να φορέσει στρατιωτική στολή, να ασκήσει το επάγγελμα του λογιστή δυνάμει νομοθετικής διάταξης που προέβλεπε πως οποιοσδήποτε έχει ποινικό μητρώο αποκλείεται της άσκησης του επαγγέλματος. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η άρνηση προσώπου να φέρει στρατιωτική στολή συνεπεία των θρησκευτικών του πεποιθήσεων δεν ενέχει οποιαδήποτε ατιμωτική ή ανήθικη συμπεριφορά που να δικαιολογεί την απόρριψη της αίτησής του να ασκήσει το επάγγελμα του λογιστή⁸¹.

⁷⁶ Κ. Λυκοβάρδη, «Η αντίρρηση συνείδησης στη στρατιωτική θητεία: από τις ποινικές καταδίκες στην νομική ανοχή», σε *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα: 1953-2003 από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, 2004, σελ. 144.

⁷⁷ ΣτΕ 1075/2010.

⁷⁸ ΣτΕ 4130/2015· ΣτΕ 934/2013· ΣτΕ 1569/2012.

⁷⁹ ΣτΕ 178/2013.

⁸⁰ ΣτΕ 4130/2015· ΣτΕ 1045/2018.

⁸¹ *Θλιμμένος κατά Ελλάδος*, ΕΔΔΑ 06.04.2000. Πρβλ. και Κ. Λυκοβάρδη, *Η αντίρρηση συνείδησης στη στρατιωτική θητεία. Η αντιμετώπιση του ζητήματος στην ελληνική έννομη τάξη και τις ευρωπαϊκές έννομες τάξεις υπό το πρίσμα των εξελίξεων στα όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης*, ΤοΣ 26/2000, σελ. 461,

Ε. Ορκοδοσία

Το άρθρ. 13 παρ. 5 Σ. προβλέπει ότι κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του. Το Σ. αφήνει επομένως στον κοινό νομοθέτη τον προσδιορισμό τόσο του τύπου του όρκου, όσο και των περιπτώσεων στις οποίες η ορκοδοσία είναι υποχρεωτική. Συνεπάγεται ότι η πρωτοβουλία για την επιβολή ορκοδοσίας είναι κρατική και όχι θρησκευτική και ότι ο κοινός νομοθέτης μπορεί να καταργήσει την ορκοδοσία και να την αντικαταστήσει με άλλου είδους διαβεβαιώσεις ή εγγυήσεις της αξιοπιστίας των μαρτύρων⁸². Οι συνήθεις μορφές ορκοδοσίας είναι ο βεβαιωτικός όρκος (*iuramentum assertorium*) που αφορά σε διαβεβαίωση για την αλήθεια ή μη κάποιου γεγονότος και ο υποσχετικός όρκος (*iuramentum promissorium*) με τον οποίο δίδεται υπόσχεση για την εκτέλεση ή παράλειψη κάποιας πράξης⁸³. Υπάρχουν όμως και άλλες περιπτώσεις ορκοδοσίας, όπως, για παράδειγμα, η καθομολόγηση κατά τη λήψη πανεπιστημιακού τίτλου⁸⁴.

Με δεδομένο ότι η ορκοδοσία, ανεξαρτήτως αν καθιερώνεται ως νομικός τύπος, συνιστά πάντως και θρησκευτική εκδήλωση⁸⁵, γεννάται το ερώτημα κατά πόσο με την επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως προς την υποχρεωτικότητα και τον τύπο της ορκοδοσίας εισάγεται δυνητικός περιορισμός του δικαιώματος στη θρησκευτική συνείδηση, ως προς τη γενική αρχή που αποκλείει τον εξαναγκασμό για τέλεση πράξης ή παράλειψης που είναι αντίθετη στις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου. Η αμφισβήτηση αφορά τόσο τη δυνητική υποχρέωση ορκοδοσίας προσώπων που είναι, για παράδειγμα, άθεοι ή άθρησκοι, όσο και για πρόσωπα των οποίων η θρησκεία απαγορεύει τον όρκο. Στις περιπτώσεις αυτές η επιβολή υποχρέωσης ορκοδοσίας βρίσκεται σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις τους και κατά συνέπεια συνιστά περιορισμό της θρησκευτικής τους ελευθερίας⁸⁶. Η χριστιανική θρησκεία άλλωστε απαγορεύει εκκλησιαστικώς την ορκοδοσία, κατά τρόπο ώστε, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, η υποχρέωση ορκοδοσίας είναι δυνατόν να συνιστά έντονη επέμβαση στον πυρήνα του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία⁸⁷. Έχει εκφραστεί πάντως η άποψη ότι, αν και η Ορθόδοξη

⁸² Ε. Βενιζέλος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, ό.π., σελ. 130-131.

⁸³ Γ. Πρίντζιπας, *Ο δικονομικός όρκος (iuramentum assertorium) και η αντίθεσή του προς το Σύνταγμα*, Δίκη 11/1980, σελ. 33.

⁸⁴ ΣτΕ 2601/1998.

⁸⁵ Δ. Φιλίππου, *Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση ορκοδοσίας*, ΔτΑ 1/1999, σελ. 411 επ.

⁸⁶ Γ. Ανδρουτσόπουλος, *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σελ. 173 επ.· Κ. Δεσποτόπουλος, *Περί όρκου*, ΝΔικ 18/1962, σελ. 520.

⁸⁷ Γ. Πρίντζιπας, *Η αντισυνταγματικότητα της προς ορκοδοσίαν υποχρέωσης του Ορθόδοξου χριστιανού*, Εκκλησία 57/1980, σελ. 282· Ε. Κρουσταλάκης, *Η υποχρέωση ορκοδοσίας εκείνων που πρεσβεύουν τη χριστιανική θρησκεία ιδίως μετά το Σύνταγμα του 1975*, Δίκη 11/1980, σελ. 3· Α. Βλάχος,

εκκλησία απαγορεύει την άνευ λόγου προσφυγή στον όρκο, δεν απαγορεύει πάντως την ορκοδοσία όταν αυτή απαιτείται από την κείμενη πολιτειακή νομοθεσία προς εύρεση της αλήθειας⁸⁸.

- 63 Υποστηρίζεται επομένως πειστικά ότι η αποκλειστική υποχρέωση ορκοδοσίας κατά θρησκευτικό τύπο χωρίς την παροχή εναλλακτικής επιλογής να δοθεί πολιτικού τύπου όρκος ή διαβεβαίωση προσκρούει στη θρησκευτική ελευθερία ως κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 Σ.⁸⁹ Αν και ο συνταγματικός νομοθέτης έχει επιλέξει να αφήσει στον κοινό νομοθέτη την επιλογή ως προς την υποχρέωση και τον τύπο του όρκου, εντούτοις αυτό δεν συνεπάγεται ότι ο κοινός νομοθέτης είναι αδέσμευτος να προβεί σε όποια επιλογή επιθυμεί αδιαφορώντας για την υποχρέωση όπως οι επεμβάσεις στο δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία είναι απολύτως αναγκαίες σε μια δημοκρατική κοινωνία δυνάμει και του άρθ. 9 ΕΣΔΑ, αλλά και του γενικού κανόνα του 13 Σ. Σύμφωνα με την ορθότερη αυτή άποψη σκοπός του 13 παρ. 5 Σ. δεν είναι να εισάγει την ορκοδοσία ως ανέλεγκτο περιορισμό του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία, αλλά να θεσπίσει την αρχή της νομιμότητας του όρκου, με την έννοια ότι ουδείς όρκος μπορεί να επιβληθεί χωρίς νόμο που να προβλέπει τις προϋποθέσεις επιβολής του και τον τύπο του⁹⁰.
- 64 Η αρχή της επιλογής έχει πλέον καθιερωθεί νομοθετικά τόσο στην πολιτική, όσο και στην ποινική δίκη, κατά τρόπο ώστε ο μάρτυρας, διερμηνέας, πραγματογνώμονας ή ένορκος, αναλόγως της περίπτωσης, να μην υποχρεούται, πριν εξεταστεί, να δηλώσει τη θρησκεία του, αλλά να ερωτάται απλώς αν προτιμά να δώσει θρησκευτικό ή πολιτικό όρκο. Εάν επιλέξει τον θρησκευτικό όρκο, τον δίδει σύμφωνα με τον τύπο της θρησκείας ή δόγματος στο οποίο πιστεύει, ενώ αν επιλέξει τον πολιτικό όρκο δίδει διαβεβαίωση με επίκληση της τιμής και της συνειδήσεώς του. Ζήτημα πάντως εξακολουθεί να γεννάται ειδικώς ως προς την ορκοδοσία της Προέδρου της Δημοκρατίας, εφόσον το άρθ. 33 παρ. 2 Σ. προβλέπει πως αυτή δίδει πριν από την ανάληψη των καθηκόντων της όρκο «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος», αν και η ιδιότητα του Ορθόδοξου χριστιανού δεν περιλαμβάνεται

Η ανάγκη της καταργήσεως του όρκου, ΝοΒ 19/1971, σελ. 540· Π. Μπούμης, *Η κατάργηση του όρκου*, Εκκλησία 87/2010, σελ. 430.

⁸⁸ Α. Χριστοφιλόπουλος, *Περί όρκου κληρικών*, ΕΕΑΝ 77/1957, σελ. 197· Δ. Κόρσος, «Πρόσθετα τινά εις το ερώτημα περί του όρκου», σε *Τιμητικός Τόμος για τα 150 χρόνια του Αρείου Πάγου*, τ. ΙΙ, 2007, σελ. 231.

⁸⁹ Ν. Δημαράς, *Η αντισυνταγματικότητα του θρησκευτικού όρκου*, Δίκη 31/2000, σελ. 864· Γ. Ράμμος, *Ο τύπος του όρκου των αθέων (Παρατηρήσεις επί της υπ' αριθ. 1266/1933 αποφάσεως του Εφετείου Αθηνών*, Θεολογία 46/1935, σελ. 350.

⁹⁰ Σβώλος/Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, ό.π., σελ. 55· Κονιδάρης/Ανδρουτσόπουλος, «Άρθρο 13», ό.π., σελ. 307.

μεταξύ των προσόντων για εκλογή στο αξίωμα της Προέδρου της Δημοκρατίας⁹¹. Το ΕΔΔΑ έχει πάντως κρίνει πως η επιβολή υποχρέωσης σε εκλεγμένους βουλευτές να ορκίζονται στο ιερό ευαγγέλιο πριν την ανάληψη των καθηκόντων τους δεν είναι σύμφωνη με το άρθ. 9 ΕΣΔΑ⁹².

---

⁹¹ Ι. Κονιδάρης, «Ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας», σε *Εκκλησιαστικά Άτακτα*, 2000, σελ. 305.

⁹² *Buscarini κ.α. κατά Σαν Μαρίνο*, ΕΔΔΑ 18.2.1999.